

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Кафедра історії та теорії держави і права

Кваліфікаційна робота бакалавра
на тему: ІМПЕРІЯ ХАНЬ 206 Р. ДО Н.Е. – І СТ. Н.Е. ВНУТРІШНЯ
ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Виконав: студент навчальної групи ІСТ 22-1
спеціальність 032 «Історія та археологія»

Керівник: д. іст. наук Морозов О. В.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент:

Шуляк С.В., кандидат політичних наук,
доцент, доцент кафедри міжнародних відносин
Університету митної справи та фінансів

Дніпро – 2026

АНОТАЦІЯ

Кошовий Д. Є. Імперія Хань 206 р. до н.е.- I ст. н.е. Внутрішня та зовнішня політика. Кваліфікаційна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2026. 58 с.

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному дослідженню становлення, розквіту та кризи однієї з наймогутніших держав стародавнього світу — імперії Хань. У роботі проаналізовано процес формування класичної китайської моделі управління, яка поєднала адміністративні здобутки династії Цінь із конфуціанською етикою та меритократичним принципом відбору чиновників.

Особлива увага приділяється зовнішньополітичній стратегії, зокрема періоду правління імператора У-ді, коли відбувся перехід від політики поступок кочовикам до активної військової експансії. Досліджено роль місії Чжан Цяня та започаткування Великого Шовкового шляху як механізму глобальної комунікації, що об'єднав Китай із Центральною Азією та античним світом. У розрізі внутрішньої політики детально розглянуто причини дестабілізації імперії в I ст. н.е.: посилення впливу придворних угруповань (євнухів), концентрацію земель у руках великих власників та податковий гніт на селянство. Вивчено релігійно-соціальний контекст повстання «жовтих пов'язок» як кульмінації системної кризи, що призвела до розпаду єдиної держави та завершення ханьської епохи.

Ключові слова: Імперія Хань, Лю Бан, імператор У-ді, конфуціанство, Шовковий шлях, сюнну, Чжан Цянь, «жовті пов'язки», внутрішня політика Китаю, дипломатія «хецінь», системна криза.

ANNOTATION

Koshovyi D. Y. The Han Empire 206 BCE – 1st Century CE: Domestic and Foreign Policy. Qualification Bachelor's thesis for the degree of "Bachelor" in specialty 032 "History and Archaeology". University of Customs and Finance, Dnipro, 2026. 58 p.

The qualification thesis is devoted to a comprehensive study of the formation, prosperity, and crisis of one of the most powerful states of the ancient world — the Han Empire. The research analyzes the formation of the classical Chinese governance model, which integrated the administrative achievements of the Qin Dynasty with Confucian ethics and the meritocratic principle of official selection.

Special attention is paid to foreign policy strategy, particularly during the reign of Emperor Wu, when a transition occurred from the policy of concessions to nomads to active military expansion. The study explores the role of Zhang Qian's missions and the establishment of the Silk Road as a mechanism of global communication that connected China with Central Asia and the Classical world. Regarding domestic policy, the causes of the empire's destabilization in the 1st century CE are examined in detail: the increasing influence of court factions (eunuchs), the concentration of land in the hands of powerful magnates, and the tax burden on the peasantry. The religious and social context of the Yellow Turban Rebellion is studied as the culmination of a systemic crisis that led to the collapse of the unified state and the end of the Han era.

Keywords: Han Empire, Liu Bang, Emperor Wu, Confucianism, Silk Road, Xiongnu, Zhang Qian, Yellow Turbans, Chinese domestic policy, heqin diplomacy, systemic crisis.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. СТАНОВЛЕННЯ ТА ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РАННЬОЇ ХАНЬ (206 Р. ДО Н.Е. – І СТ. ДО Н.Е.).....	8
1.1. Формування імперії та централізація влади.....	8
1.2. Економіка та соціальна структура.....	19
Висновок до 1 розділу.....	24
РОЗДІЛ ІІ. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТА РОЗШИРЕННЯ ВПЛИВУ ХАНЬ.....	26
2.1. Відносини з кочовими народами та розширення кордонів.....	26
2.2. Започаткування Великого Шовкового шляху та дипломатія.....	31
Висновок до 2 розділу.....	36
РОЗДІЛ ІІІ. КРИЗА ТА ЗАНЕПАД ДИНАСТІЇ ХАНЬ (І СТ. Н.Е.).....	38
3.1. Причини внутрішньої дестабілізації.....	38
3.2. Повстання «Жовтих пов'язок» та кінець імперії.....	42
Висновок до 3 розділу.....	48
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	53

ВСТУП

Дослідження історії Імперії Хань є надзвичайно актуальним, адже саме цей період став фундаментом для формування політичної, економічної та культурної ідентичності Китаю, яка вплинула на подальший розвиток Східної Азії. Ханьська епоха вважається “золотим віком” китайської державності, коли відбулася централізація влади, зміцнення бюрократичного апарату, розбудова інфраструктури, розвиток торгівлі та активна зовнішня політика. Саме в цей час були закладені основи конфуціанської ідеології державного управління, яка визначила політичну культуру Китаю на наступні два тисячоліття. З наукової точки зору, актуальність теми зумовлена потребою глибшого розуміння механізмів становлення сильної централізованої держави, що поєднувала авторитарну владу імператора з ефективною системою управління на місцях. Аналіз внутрішньої політики Хань дозволяє простежити еволюцію взаємин між центром і провінціями, роль соціальної стратифікації та бюрократії, а також вплив реформ у сфері економіки, оподаткування й аграрних відносин. Це має важливе значення для історико-політологічних і цивілізаційних досліджень, що вивчають моделі державотворення у стародавньому світі.

Не менш важливою є зовнішньополітична складова ханьського періоду. Саме тоді було започатковано Великий шовковий шлях, який став не лише торговельною, але й культурною артерією, що з'єднала Китай із Центральною Азією, Близьким Сходом та Європою. Вивчення дипломатії та військової політики Хань дає змогу оцінити, як імперія забезпечувала стабільність своїх кордонів, будувала союзницькі відносини та протистояла кочовим племенам Сяонну. Це дозволяє провести паралелі із сучасними міжнародними процесами, де Китай знову відіграє провідну роль у світовій економіці та геополітиці.

Дослідження внутрішньої та зовнішньої політики Імперії Хань має не лише історичне, а й міждисциплінарне значення. Воно сприяє кращому

розумінню закономірностей розвитку державних інститутів, дипломатії, економіки та культури, а також дає змогу переосмислити місце Стародавнього Китаю у глобальній історії цивілізацій.

Об'єкт дослідження: історичний процес формування та розвитку Імперії Хань у контексті стародавньокитайської цивілізації.

Предмет дослідження: внутрішня політика династії Хань, спрямована на централізацію влади, зміцнення соціально-економічного ладу, та зовнішньополітична діяльність імперії.

Метою даної кваліфікаційної роботи є: проаналізувати особливості становлення, внутрішньої та зовнішньої політики Імперії Хань (206 р. до н.е. – I ст. н.е.), визначити їхній вплив на розвиток державності, соціально-економічних відносин та міжнародного становища Стародавнього Китаю.

Для досягнення поставленої мети потрібно реалізувати наступні завдання:

- визначити передумови утворення Імперії Хань та процеси централізації влади.
- проаналізувати економічні, соціальні та адміністративні реформи, проведені в період ранньої Хань.
- розкрити роль конфуціанства як ідеологічної основи державного управління.
- дослідити напрями зовнішньої політики Імперії Хань, її стосунки з кочовими народами та сусідніми державами.
- охарактеризувати значення започаткування Великого шовкового шляху для розвитку міжнародної торгівлі й дипломатії.
- оцінити історичне значення політики династії Хань для подальшого розвитку китайської цивілізації та світової історії.

Територіальні межі: Стародавній Китай

Хронологічні межі: кінець III ст. до н.е. до кінця I ст. н.е.

Методи та методологія досліджень:

- Історико-генетичний метод. Допоміг простежити «життєвий шлях» держави: від її заснування Лю Баном до розквіту за У-ді та фінального занепаду. Це дозволило зрозуміти, як реформи минулого впливали на майбутні кризи.
- Порівняльний (компаративний) метод. Використовувався для порівняння жорсткої моделі династії Цін із більш гнучкою стратегією Хань, а також для аналізу різних підходів до відносин із кочовиками.
- Системний метод. Дозволив розглянути імперію як єдиний механізм, де внутрішня стабільність, ідеологія конфуціанства та торгівля на Шовковому шляху були тісно пов'язані.
- Метод критичного аналізу джерел. Був ключовим при роботі з працями давніх істориків (Сима Цяня та Бань Гу). Він допоміг відділити реальні факти від особистих симпатій або політичних поглядів авторів.
- Ретроспективний метод. Дозволив поглянути на історію Хань «назад у минуле»: через причини фінального краху знайти перші ознаки майбутніх проблем ще в часи розквіту імперії.
- Статистичний метод. Використовувався для обробки цифрових даних з хронік — чисельності населення та розмірів податків, що дало змогу побачити реальну економічну картину.
- Типологічний метод. Допоміг систематизувати причини кризи та форми зовнішньої експансії, розділивши їх на окремі групи для кращого розуміння структури імперії.

Історіографія:

Вивчення епохи Хань базується на монументальному фундаменті давньокитайських першоджерел, серед яких центральне місце посідають «Історичні записки» Сима Цяня [18, 43], що заклали канони біографічного та хронологічного опису імперії. Розвиток цієї традиції продовжив Бань Гу у праці «Хань шу» [1, 8, 31], де вперше було детально кодифіковано

адміністративну географію та державні інститути Ранньої Хань. Епоха Пізньої Хань та її занепад знайшли відображення у хроніках Фань Є «Хоу Хань шу» [15, 34, 60], які є незамінними для аналізу політичного хаосу II ст. н.е. Важливим доповненням до офіційних історій виступають трактати про сільське господарство та економіку, як-от «Фань Шенчжи шу» [4, 11, 24], що розкривають технічні аспекти землеробства та іригації.

Західна синологія XX століття внесла у вивчення теми принципи критичного аналізу та компаративістики. Фундаментальні дослідження М. Леве [33, 42, 51, 56] дозволили глибше зрозуміти релігійний ландшафт епохи, роль імператорських ритуалів та мілітарну ідеологію У-ді. Питання формування «китайського світу» та його взаємодії з периферією детально висвітлені у роботах Дж. Фейрбенка [23, 27], а концепція Шовкового шляху як механізму глобального обміну отримала розвиток у працях Е. Цюрхера [45, 48] та Юй Інши [10, 50]. Специфіку відносин з кочовими народами, зокрема стратегії «умиротворення» та військових походів, аналізували О. Латтімор [9, 14, 21] та Г. Кріл [7, 17], які підкреслювали унікальність ханьської дипломатії «хецінь».

Соціально-економічні причини внутрішньої дестабілізації та кризи Пізньої Хань стали предметом прискіпливої уваги Г. Біленштейна [6, 16] та К. Шіппера [2, 13, 22], які дослідили процеси концентрації земель у руках «сильних домів» та подальшу ерозію центральної влади. Повстання «жовтих пов'язок» як симптом системного краху аналізувалося Р. Де Креспіньї [37, 40, 61, 64], чії праці вважаються еталонними у вивченні переходу від Хань до епохи Трьох царств. Духовний та ідеологічний вимір цього протесту, роль даоських громад та есхатологічних пророцтв висвітлені у роботах Б. Пенг [29, 36] та Т. Кляйна [39, 44, 57].

Адміністративні реформи, становлення конфуціанської бюрократії та правову систему імперії вивчали В. Седнев [28, 41] та О. Голуб [12, 55], чії розвідки акцентують увагу на меритократичному принципі відбору чиновників. Внесок у дослідження військової організації та прикордонної

інфраструктури зробили М. Коротков [5, 19, 20] та Л. Васильєв [25, 32], що спиралися на дані археологічних розкопок у Ганьсу та Синьцзяні. Технологічний розвиток, зокрема винахід паперу, вдосконалення металургії та виготовлення лакових виробів, знайшли відображення у працях фахівців із матеріальної культури [30, 35, 38, 46].

Додаткові аспекти повсякденного життя ханьців, демографічні зміни та еволюцію сімейних відносин розкривають дослідження авторів, що залучають епіграфіку та поховальний інвентар [3, 26, 47, 49, 52, 53, 54, 58, 59, 62, 63, 65]. Загалом, наявна історіографічна база, що включає праці як класиків, так і сучасних дослідників, дозволяє здійснити вичерпний аналіз внутрішньої та зовнішньої політики Хань, простеживши шлях імперії від її становлення до фінального розпаду.

РОЗДІЛ І. СТАНОВЛЕННЯ ТА ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РАННЬОЇ ХАНЬ (206 Р. ДО Н.Е. – І СТ. ДО Н.Е.)

1.1. Формування імперії та централізація влади

Чотирьохсотрічне правління династії Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.) стало епохою, упродовж якої закріпилися основоположні принципи китайської державності, виробився синкретичний тип ідеології та сформувалися сталі соціально-економічні й культурні інститути. Цей період характеризувався поєднанням політичного прагматизму та ідеологічного компромісу, що дозволило створити модель імперського управління, яка залишалася еталонною для подальших китайських династій. Саме за Хань остаточно оформилися ті засади централізованої влади, бюрократичного апарату та культурної ідентичності, які забезпечили об'єднання китайських етносів у єдину цивілізаційну спільноту.

Після падіння династії Цін у 206 р. до н.е. Китай пережив короткий період політичної фрагментації, коли численні повстанські загони змагалися за владу. У цій боротьбі переміг Лю Бан (імператор Гао-цзу), який у 202 р. до н.е. був проголошений засновником нової династії – Хань – і переніс столицю до міста Чаньань. Хоча Хань успадкувала адміністративну систему Цін, Лю Бан намагався пом'якшити авторитарний характер попереднього режиму, прагнучи відновити довіру населення до держави [47]. Лю Бан знизив податки, скоротив трудові повинності, а також скасував надмірно суворі закони Цін, що забезпечило перехід від диктатури до поміркованішої форми централізованої монархії. Разом з тим Лю Бан зберіг принципи ієрархічного управління, систему округів (цзюнь) і повітів (сянь), а також централізований бюрократичний апарат. Прагнучи утвердити власну владу, наділив шістьох своїх соратників титулами ванів і передав їм у володіння великі землі. Зберігаючи спрощені версії інституцій Цін у західній половині імперії, він розділив більш населений схід і долину Янцзи на десять королівств, які були

розподілені як винагорода між його провідними послідовниками [54, с.21]. Були запроваджені закони для відокремлення імператорського володіння від держав на сході. Вони мали свої власні доходи, війська та адміністрацію [49, с.27]. Це рішення мало політичний компромісний характер, однак у перспективі створило осередки феодалної автономії, які згодом переросли в загрозу сепаратизму. Вирішити це завдання вдалося лише імператору У-ді (140–87 рр. до н.е.), який остаточно ліквідував владу удільних князів, утвердивши принцип неподільності імперії [53].

Першим законодавчим актом Лю Бана став «Договір про три статті», укладений між правителем і головами місцевих адміністрацій. Цей документ заклав основи соціально-економічного компромісу між владою й населенням. У ньому визначалася мета створення стабільної системи управління, спрямованої на формування місцевої еліти, розвиток економіки та відновлення господарства після воєнних руйнувань.

Серед ключових економічних положень документа були:

- узаконення продажу вільних людей у рабство, що відображало прагматичний підхід до вирішення проблеми боргових відносин;
- дозвіл на продаж і оренду земель, який сприяв розвитку земельного ринку та аграрної ініціативи;
- заохочення підприємництва і розширення товарно-грошових відносин [1, с.13].

Реалізація цих заходів стимулювала економічний підйом ранньоханьського періоду. У великих містах, таких як Чаньань і Ліньцзи, сформувалися центри ремісничого виробництва й торгівлі з населенням до 50 тисяч осіб. На території імперії налічувалося понад п'ять тисяч міст, які перетворилися на осередки господарського, культурного та адміністративного життя. Активно розвивалася металургія, гірнича справа, ткацтво, а рабська праця залишалася важливим елементом виробництва. Работоргівля, зокрема продаж боржників у рабство, стала типовим явищем, що свідчило про перехід від патріархальних до ранньофеодальних форм господарства.

Суспільство доби Хань мало чітко виражену стратифікацію. Основними соціальними групами були:

- аристократія та чиновництво,
- верства “ши” – освічена еліта,
- селянство (нун) – основа виробництва,
- ремісники та купці,
- раби [2, с.15].

За соціальним становищем родини поділялися на «великі», «середні» та «малі». Були й заможні доми, які володіли значними ресурсами – деякі з них навіть позичали гроші імператорові, що свідчить про зростання приватного капіталу.

Особливе місце посідала страта “ши” – освічені чиновники, науковці, літератори та філософи, які стали інтелектуальною опорою імперії. За часів правління Хань мандрівні майстри та васали ставали вченими-чиновниками в імперській бюрократії, а автори «Текстів майстрів» ставали екзегетами канону класичних текстів [41, с.280]. Саме з ханської епохи “ши” утверджуються як носії духовних і культурних традицій, творці національної ідентичності та моральної легітимності влади. Їхня діяльність сприяла формуванню єдиного культурного простору, що інтегрував етнічно різномірні регіони імперії. Піднесення ролі “ши” було пов’язане із розвитком бюрократичної системи. Вони обіймали державні посади завдяки освіті, знанню конфуціанських канонів та рекомендаціям місцевих чиновників. Такий підхід став основою для подальшого формування іспитової системи добору кадрів, яка в наступні століття забезпечила професіоналізацію адміністрації [6].

Більшість населення імперії становили вільні селяни-общинники, які сплачували поземельні, подвірні та грошові податки. Чоловіки відбували трудову й військову повинність, але, за свідченнями хронік, державні вимоги не перевищували можливостей селянства.

Аграрна система базувалася на приватному землеволодінні та дрібному фермерстві. Завдяки помірній податковій політиці й ефективному розподілу

ресурсів держава змогла підтримати високий рівень продовольчої безпеки, що, своєю чергою, забезпечило політичну стабільність.

Одним із найважливіших завдань уряду Хань було забезпечення охорони північних і західних кордонів. Найнебезпечнішим противником залишався союз кочових племен сюнну, який у 200 р. до н.е. вторгся на китайські землі, змусивши імперію підписати принизливий договір, що закріплював її васальну залежність. Проте ці домовленості тимчасово гарантували мир на прикордонні. Ситуація змінилася за правління імператора У-ді, який здійснив глибоку військову реформу та створив боєздатну армію, здатну протистояти кочовикам. У 133 р. до н.е. Хань розірвала васальні відносини із сюнну, розпочавши тривалу серію наступальних кампаній, у результаті яких вдалося повернути контроль над стратегічними регіонами й забезпечити стабільність північних територій [9].

Епоха Хань стала періодом інституційного оформлення китайської державності, у якому з'єдналися адміністративна раціональність Цінь із гуманістичною традицією конфуціанства. Поєднання політичного централізму, соціальної мобільності та культурної уніфікації створило синтетичну модель імперії, що забезпечила її тривке існування протягом чотирьох століть. Реформи Лю Бана та У-ді сприяли зміцненню імператорської влади, розвитку економіки, стабілізації суспільства й формуванню єдиної культурно-політичної ідентичності Китаю. Саме в цей час було закладено фундамент тієї цивілізаційної парадигми, яка зберегла свою актуальність упродовж усієї подальшої історії Китаю [15, с.16].

Після краху централізованої, але надмірно жорсткої держави Цінь (221–206 рр. до н.е.) країна вийшла з повстань із фрагментованою владою, виснаженою економікою й деморалізованим населенням. Лю Бан (імп. Гао-цзу, 202–195 рр. до н.е.) збудував легітимність на перемозі над суперниками (насамперед Сян Юєм), пом'якшенні «циньської суворості» та компромісі з елітами. Відправною точкою стало поєднання успадкованої ціньської

бюрократії (округи–повіти) з князівськими уділами для родичів і полководців, що на короткий час забезпечило лояльність периферії [16, с.149].

Центр зберіг і розвивав систему призначуваних намісників у командеріях (цзюнь) та повітах (сянь). Вони підпорядковувались двору, виконували податкові, судові, військові функції, вели переписи, організовували трудові повинності й набір до війська. Паралельно існували напівсамостійні князівства, чия сила швидко зростає. Кульмінацією став заколот семи князів (154 р. до н.е.) у правління імператора Цзінь-ді. Після його придушення центр:

- урізав фінансові та судові повноваження князів,
- заборонив їм призначати ключових посадовців без згоди двору,
- увів практику поділу уділів між усіма синами (т. зв. «декрет про розподіл милостей», *tui'en ling*, 127 р. до н.е.), що розділило владу удільної знаті [19, с. 11].

У підсумку до кінця II ст. до н.е. реальна влада на місцях перейшла до імператорських чиновників.

3) Центральні інститути та вертикаль влади

Формується класична імперська надбудова:

- Три вельможі. Великий канцлер (уряд і законотворення), Великий полководець (військо), Цензор-інспектор/Великий наглядач (вищий контроль).
- Дев'ять міністрів – керівники ключових відомств: церемоній і культу, імператорської варти, двірського господарства та скарбниці, юстиції (суд і тюрми), транспорту/колісниць, фінансів/землеробства, тощо [20, с.137].

Цю вершину піраміди підпирала мережа контрольних органів (центральні цензори та інспектори), які ревізували провінції, суди й армійські округи.

Епоха Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.) була періодом як найвищого піднесення китайської імперської державності, так і глибоких внутрішніх

потрясінь, що зрештою призвели до її занепаду. У цей час Китай перетворився на потужну світову державу з розгалуженою системою міжнародних зв'язків, але водночас став жертвою внутрішніх соціально-економічних суперечностей, політичної боротьби та посилення регіонального сепаратизму [22, с.57].

Період правління імператора У-ді (140–87 рр. до н.е.), відомого як «імператор-воїн», став етапом активної зовнішньої експансії. Його стратегічною метою було розширення імперських кордонів і встановлення контролю над основними торговельними артеріями Євразії. Саме за У-ді Китай розпочав систематичні військові акції проти держав, розташованих уздовж Великого Шовкового шляху, що мало вирішальне значення для розвитку міжнародної торгівлі та економічного процвітання [28, с.15].

Під час походів китайські війська підкорили території Центральної Азії, Північного В'єтнаму, частину Кореї (державу Чаосянь), а також низку південних держав. Метою цих кампаній було не лише підкорення нових земель, а й забезпечення безпеки торговельних маршрутів та усунення посередників між Китаєм і Заходом. Унаслідок цього Хань отримала вихід до важливих вузлів трансконтинентальної торгівлі, що дало змогу контролювати обмін товарами між Сходом і Заходом [29, с.17].

Каравани з Китаю досягали Фергани, Бактрії, Індії, Парфії, Туркестану і навіть Середземномор'я. Основними експортними товарами були шовк, залізо високої якості, золото, срібло, нікель, бронзові дзеркала, що здобули славу найкращих у світі. Саме завдяки шовку, який у китайській мові звався сі, античний світ почав називати Китай «країною сінів». У зворотному напрямку надходили рідкісні тварини, прянощі, ліки, хутро, рослини, деревина, виноградна лоза та шафран. Завдяки цим контактам Китай запозичив культуру виноградарства, вирощування квасолі, люцерни, горіхів, а також збагатив свою аграрну систему новими видами рослин і технологій [33, с. 187].

Водночас масштабні війни призвели до виснаження державної скарбниці. Утримання армії, фортифікаційних споруд і військових гарнізонів вимагало колосальних фінансових витрат. Під кінець I ст. до н.е. економіка

імперії почала занепадати, що змусило наступників У-ді відмовитися від агресивної політики й перейти до більш стриманого зовнішньополітичного курсу. Загострення фінансових проблем спричинило пошук нових форм соціально-економічного регулювання. Частина державних діячів вбачала причину занепаду у зростанні приватного землеволодіння та рабовласництва, що підривали основу державних фінансів. За правління імператора Ай-ді (6–1 рр. до н.е.) було запропоновано обмежити концентрацію земель у руках заможних родин і скоротити масштаби рабства.

Рішучі заходи в цьому напрямку здійснив Ван Ман (9–23 рр. н.е.), який, захопивши владу, спробував провести соціально-економічну революцію. Він проголосив усі землі власністю імператора, скасував работоргівлю та заборонив купівлю-продаж земель, прагнучи відновити державний контроль над господарством. Проте ці радикальні реформи зазнали невдачі: розвинена система приватної власності, інтереси аристократії та бюрократії не дозволили втілити їх у життя. Політика Ван Мана викликала масштабне соціальне невдоволення, що вилилося у хвилю селянських повстань [64].

З кінця I ст. до н.е. і впродовж I ст. н.е. імперію охопила серія соціальних виступів. Гостра економічна криза, податковий гніт і природні катаклізми (зокрема повінь на річці Хуанхе, що змінила своє русло у 18 р. н.е.) стали каталізаторами народного руху. У цей час виникли численні повстанські загони, відомі під символічними назвами: «Зелений ліс», «Мідні коні», «Чорні телята». Найбільшого розмаху набуло повстання «Червонобрових», що спалахнуло у 18 р. н.е. на Шаньдуні. Його учасники прагнули скасувати владу імператора Ван Мана, усунути чиновників і відновити справедливий порядок. Селяни знищували державні установи, ліквідовували податки й утворювали самоврядні громади. У 23 р. н.е. війська повстанців захопили столицю й стратили Ван Мана.

Попри це, рух залишався децентралізованим: кожен загін висував власного претендента на імператорський престол. У результаті перемогу здобув Гуан У-ді (25–57 рр. н.е.), який відновив централізовану владу, переніс

столицю до Лояна й розпочав політику стабілізації. Серед перших його актів був закон про звільнення державних рабів і часткове звільнення рабів у приватному володінні, що стало спробою послабити соціальну напругу [2, с. 13].

Після придушення повстань економіка Хань пережила структурні зміни. Хоча рабовласництво залишалося важливою формою виробничих відносин, дедалі більшого поширення набувала орендна система, у межах якої працювали так звані ке – «гості», тобто вільні наймані працівники без власної землі. Поширилися торговельні угоди типу «переходу під заступництво», коли дрібні власники продавали або передавали свою землю великим землевласникам в обмін на захист і матеріальну підтримку. Такі операції не означали повного поневолення селян, проте виводили їх із системи державного оподаткування. Унаслідок цього зменшилася кількість платників податків, що змусило уряд підвищити податкові ставки – іноді, за свідченнями джерел, у десятикратному розмірі [6].

Великі землевласники, прагнучи уникнути фіскального контролю, створювали самодостатні господарства, що функціонували за принципами натуральної економіки. Це спричинило занепад міського життя, скорочення ремісничого виробництва й комерційної активності. Попри це, до середини I ст. н.е. імперії вдалося частково відновити економічну стабільність: населення сягнуло близько 50 млн осіб, що становило приблизно п'яту частину людства. Торгівля з Великою Римською імперією набула регулярного характеру, хоч китайські посольства безпосередньо до Риму так і не дісталися.

У другій половині II ст. н.е. в умовах затяжної кризи вибухнув новий масштабний рух – повстання «жовтих пов'язок» (184 р. н.е.), очолене даоською сектою Тайпіндао («Шлях Великого благоденства») під проводом Чжан Цзюе. Його релігійно-соціальна доктрина поєднувала ідеї рівності, морального очищення та встановлення «царства справедливості» Жовтого Неба. Рух швидко охопив більшість провінцій Китаю, створивши армію чисельністю понад 300 тисяч осіб [7, с.78].

Повстання стало символом остаточного розкладу ханьської системи управління. Воно показало, що бюрократичний апарат утратив контроль над суспільством, а соціальне невдоволення досягло критичної межі. Попри жорстоке придушення виступів, імперія не змогла відновити цілісність. У 220 р. н.е. Хань остаточно припинила існування: Китай розпався на три держави – Вей (північ), Шу (захід) та У (схід), що знаменувало початок епохи Трьох царств (Сань-го) [9].

Попри політичний розпад, період Хань залишається однією з ключових епох цивілізаційного розвитку Китаю. Він закріпив модель імперського управління, бюрократичну систему, принцип верховенства імператора як «Сина Неба» та інтеграційні механізми держави. Культурно-ідеологічна спадщина Хань, синтез конфуціанства, легізму й даосизму, стала фундаментом китайської цивілізації на наступні століття. Хоча на початку II ст. н.е. спостерігалася стагнація культурного розвитку, саме ханьська епоха залишилася в національній пам'яті символом політичної величі, моральної гармонії та духовної могутності Китаю, визначивши історичну парадигму імперського устрою, що існувала протягом усього подальшого Середньовіччя [17, с.137].

За імп. У-ді (141–87 рр. до н.е.) створено 13 інспектур (чжоуских) округів (106 р. до н.е.): надкомандерійні контролери (cishi) перевіряли місцеву адміністрацію, фінанси, судочинство, рапортували на пряму двору. Це став «місток» до сталого провінційного поділу у подальші епохи. Ранні Хань балансували між поміркованим «хуанлао-даосизмом» (економія законів, легкість податків) і практичними нормами легізму (ефективність, покарання). За імп. У-ді, завдяки канцлеру Гунсунь Хуну та теоретикові Дун Чжуншу, конфуціанство стало державною доктриною: мораль правителя й ієрархічний порядок виправдовували централізм [18, с.181].

Відкриття Імператорської академії (Тайсуюе, 124 р. до н.е.) для підготовки фахівців з канонів. Рекомендації «шанобливих і бездоганних» (сяолян, xiaolian) від місцевих влади та старійшин із подальшою перевіркою в

столиці; паралельно – звання «ерудитів» (боши) при дворі. Формувалася службова меритократія: хоч екзамени в строгому танському форматі з’являться пізніше, саме Хань започаткувала практику державного відбору за освітою й заслугами, що зменшувало вплив спадковості [20, с.137].

Хань кодифікувала та пом’якшила цінські норми: впорядкування статутів і ордонансів, детальні регламенти для судів і чиновників, суворі, але більш раціональні процедури. Центр уніфікував кримінальні та адміністративні стандарти для всієї імперії. Єдиний грошовий обіг: після експериментів раннього періоду, за У-ді запроваджено монету «у-чжу» (118 р. до н.е.), що стабілізувала фінанси. Державні монополії на сіль, залізо та алкоголь – ключове джерело доходів центру, щоб не залежати від удільних еліт.

«Рівноважні й транспортні офіси» (пінчжун, цзюньшу): імперія скуповувала зерно/товари в урожайні роки та продавала в неврожай, вирівнюючи ціни й поповнюючи скарбницю. Податковий контур: земельний податок (частка врожаю), подушний, трудові повинності та рекрутські набори. Перепис і домогосподарські реєстри (хукоу) уніфікували базу оподаткування й мобілізації [21, с. 38].

Ранні імператори використовували шлюбні угоди (хецінь) і данини для стримування кочовиків. За У-ді стратегія змінилась: каральні походи 129–119 рр. до н.е. (Вей Цін, Хо Цюйбін), витіснення сюнну з коридору Хесі, укріплення й гарнізони, продовження й ремонт ліній Великого муру. Для утримання фронтиру створювали військово-землеробські колонії (тунтянь) та опорні командерії. Хань інкорпоровала території Наньюе (111 р. до н.е.), Мін’юе, Дянь; на Корейському півострові утворено командерію Лелан (108 р. до н.е.). Механіка інтеграції скрізь подібна: командерії–повіти з імператорськими призначенцями, дороги, кур’єрські станції (ї), склади, податкова мережа, імперські школи й культу. Поштова/кур’єрська система (ї-чжао) з регулярними станціями забезпечила швидкість обігу наказів і звітів. Уніфікація мір, ваг, календарних практик і ритуалів – «м’яка інфраструктура»

централізації. Державний культ (жертвопринесення Небу й Землі, у т.ч. феншань на Тайшань за У-ді) цементував сакральну легітимність імператора та вертикалі [25].

Регулярні інспекції провінцій і столичний аудит казенних надходжень. Кар'єрна відповідальність чиновників за фінанси, судові помилки, заворушення. Антикорупційні чистки та ротації кадрів на периферії, щоб запобігти «окоріненню» місцевих кланів. Нормована військова служба й періодичні збори резерву – елемент не лише оборони, а й дисциплінування населення. До кінця II ст. до н.е. Хань перетворила різномірний простір на єдину імперію з централізованою бюрократією, стійкою фінансовою базою, уніфікованими нормами права і культово-ідеологічною опорою конфуціанства. Модель «Три вельможі–Дев'ять міністрів», меритократичний добір кадрів, інспекційний нагляд, монетарна стандартизація та державні монополії стали каноном для наступних династій. Саме ранньоханьська синтеза практичного адміністрування, ідеологічної ортодоксії й економічної раціоналізації задала «матрицю імперії», яка пережила численні політичні цикли китайської історії.

1.2. Економіка та соціальна структура

Період ранньої Хань став етапом глибокої економічної стабілізації та соціальної інтеграції Китаю після хаосу епохи Воюючих царств і короткотривалої, але надзвичайно централізованої влади династії Цінь. Відновлення сільського господарства, розвиток ремесел, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а також утвердження чіткої соціальної ієрархії стали основою могутності імперії. Хань сформувала одну з найефективніших

економічних систем давнього світу, поєднавши державне регулювання з приватною ініціативою.

Земля, у період ранньої Хань, була головним джерелом багатства і соціального статусу, адже економіка була аграрною і селяни становили основу державного доходу. Володіння землею давало стійкий дохід, а також визначало економічну незалежність власника. Для держави земля була основою оподаткування, тому контроль над земельними ресурсами був важливим для фінансування адміністрації і військових кампаній. Нерівність у володінні землею формувала соціальну структуру сільського суспільства і визначала відносини між селянами та владою. Великі землевласники часто мали значний політичний вплив на місцевому рівні, контролюючи трудові ресурси і податки. Держава ж використовувала земельну власність як інструмент легітимації влади, надаючи преференції тим, хто підтримував імперську адміністрацію [52, с.39-40].

Сільське господарство залишалося головним джерелом добробуту держави та населення. Переважна більшість населення (понад 80 %) жила в сільській місцевості та займалася землеробством. Головними культурами були рис, пшениця, просо та ячмінь. Імперія стимулювала розорювання нових земель, відновлення іригаційних систем і переселення населення в малозаселені райони. Держава активно підтримувала малих селян, адже саме вони були основою податкової системи [28, с.16]. У правління імператора Вень-ді (180–157 рр. до н.е.) і Цзин-ді (157–141 рр. до н.е.) уряд проводив політику економії та зниження податків, що сприяло відновленню господарства після воєн. Однак за імператора У-ді (141–87 рр. до н.е.) податковий тиск дещо зріс через великі військові кампанії та державні реформи. Для утримання фінансової стабільності запроваджувалися державні монополії на ключові ресурси – сіль, залізо, алкоголь, а також систему «рівноважних офісів» (пінчжун), які купували надлишки зерна у врожайні роки та продавали їх під час нестачі, стабілізуючи ціни. Селяни сплачували податки натурою та працею – у формі трудових повинностей (сю) і військової служби. Земля юридично залишалася

державною власністю, але могла передаватися у спадок або продаватися, що сприяло розвитку земельних відносин і формуванню ранніх елементів земельної приватизації [29, с. 17].

Імператорський указ імператора Веня зазначав: «Сільське господарство - це основа нації. Імператорські поля будуть відкриті, і я особисто очолюю оранку, щоб забезпечити жертвопринесення у храмах предків. Ті, кого понизили до посадовців повіту, або хто ще не сплатив свої внески за насіння чи їжу, або чий платежі неповні, будуть помилувані» [35].

Імператор Хань У-ді був одним із найактивніших правителів династії Хань у сфері зовнішньої політики. Його правління позначилося переходом від відносно оборонної стратегії до експансивної політики на північному та західному кордонах, що мало вирішальний вплив на формування майбутнього Шовкового шляху. Держава стикалася з постійною загрозою кочових племен сюнну на півночі та західних кордонів. Його внутрішня стабілізація держави та економічне зростання, дозволили імператору проводити активну зовнішню політику, поєднуючи військові кампанії, дипломатію та економічні ініціативи. Було організовано серію експедицій проти сюнну, які передбачали як прямі військові дії, так і створення системи гарнізонів на кордонах [55, с.11, с.77].

Промисловість у ранньоханьський період мала переважно державний або напівдержавний характер. Особливого розвитку набули металургія, текстильне виробництво, гончарство й виготовлення зброї. Розвинена система державних майстерень забезпечувала імператорський двір, армію та адміністрацію. У металургії активно використовувалися залізні знаряддя праці, що значно підвищувало продуктивність сільського господарства. У багатьох містах діяли ремісничі центри, спеціалізовані на виробництві бронзових дзвонів, зброї, лакових виробів, тканин, паперу та шовку. Розвиток шовкової індустрії став важливим чинником не лише економічного, а й культурного впливу Китаю – саме через шовк почала формуватися майбутня трансконтинентальна торгова система, відома як Шовковий шлях [30, с.188].

У період Хань торгівля набула небувалого розмаху. Внутрішня торгівля здійснювалася між провінціями через мережу доріг і транспортних шляхів, зокрема каналів і річок, які об'єднували економічні регіони держави. Найважливішим торговельним центром стала столиця Чан'ань, куди сходилися торгові шляхи з усього Китаю. За імператора У-ді було запроваджено єдину грошову систему – бронзову монету «у-чжу» (118 р. до н.е.), що забезпечила стабільність розрахунків і підвищила довіру до держави. Водночас уряд запровадив державну монополію на карбування монет, ліквідувавши приватне виробництво. Це дозволило централізувати фінансові потоки та контролювати інфляцію [32, с. 33].

Зовнішня торгівля розвивалася завдяки відкриттю Шовкового шляху, що пов'язав Китай із Центральною Азією, Індією та Середземномор'ям. Основними експортними товарами були шовк, лаковані вироби, бронза, залізо, а імпортованими – дорогоцінні метали, коні, скло, спеції та рідкісні коштовності. Торгівля сприяла економічному піднесенню та формуванню нового соціального прошарку – заможних купців, які, однак, займали нижче становище в соціальній ієрархії [50].

Соціальна система ранньої Хань мала ієрархічний і патріархальний характер, закріплений конфуціанською доктриною. На вершині піраміди перебував імператор – «Син Неба», носій сакральної влади та гарантії гармонії між Небом і Землею. Його підтримував прошарок аристократії – родичів династії, князів і великих сановників, які отримували ранги, титули та земельні володіння за службу. Другий щабель займала чиновницька верства (шеньши) – освічені службовці, що пройшли державний відбір або були рекомендовані місцевою владою як «шанобливі й бездоганні» (сяолян). Саме цей клас поступово став основою бюрократичної системи, забезпечуючи стабільність та продовжуваність адміністративної традиції [53, с.75].

Основну масу населення становили вільні селяни (нун). Вони володіли невеликими наділами, сплачували податки, виконували трудові та військові повинності. Їхній статус юридично визнавався, але через зростання

податкового тиску й боргових зобов'язань багато селян втрачали землю та потрапляли у залежність від землевласників. Нижче в соціальній структурі перебували ремісники та торговці (гун і шан). Попри економічну важливість, конфуціанська мораль вважала торгівлю менш почесним заняттям, бо вона не створює матеріальних благ. Тому купці не мали політичних прав і часто підлягали додатковим обмеженням [59].

На найнижчому рівні суспільної ієрархії перебували раби (нубі) – переважно військовополонені, боржники або особи, засуджені за злочини. Вони використовувалися в маєтках знаті, на державних будівництвах і в майстернях. Хоча рабство не було масовим явищем, воно зберігалось як соціально-економічний інститут упродовж усієї епохи Хань. Однією з важливих рис ханьського суспільства була обмежена, але можлива соціальна мобільність. Освічені селяни могли піднятися вгору, здобувши посаду завдяки рекомендаціям або знанню конфуціанських канонів. Утвердження конфуціанства як офіційної ідеології закріпило моральні цінності – повагу до старших, відданість імператору, працелюбність і скромність. Це сприяло формуванню стабільного суспільного порядку, у якому влада сприймалася як частина космічної гармонії.

Економіка ранньої Хань характеризувалася поєднанням державного регулювання й приватного підприємництва, що забезпечувало гнучкість і ефективність господарства. Центральна влада встановила контроль над ключовими галузями, але не обмежувала місцеву ініціативу в землеробстві, ремеслах і торгівлі. Соціальна структура відображала конфуціанські ідеали гармонії та ієрархії, де кожен клас мав своє місце й функцію [61].

Таким чином, період ранньої Хань став часом економічного піднесення, соціальної стабільності та формування класичної китайської моделі суспільства, у якій поєднувалися централізована влада, морально-етична регламентація та висока роль освіти як засобу соціального піднесення. Саме ця модель згодом визначила розвиток китайської цивілізації на наступні тисячоліття.

Період становлення Імперії Хань ознаменувався успішним відновленням єдності Китаю після падіння деспотичної династії Цін. У результаті політичних і соціальних реформ Лю Бан (імператор Гао-цзу) створив ефективну систему централізованого управління, що поєднала принципи сильної імператорської влади з елементами конфуціанської ідеології. Централізація сприяла зміцненню бюрократичного апарату, розвитку адміністративного поділу та формуванню імперської ієрархії, що забезпечувала стабільність держави. Економічна політика ранньої Хань була спрямована на відновлення господарства, постраждалого від воєн і надмірного оподаткування часів Цін. Реформи в аграрному секторі, зниження податків і підтримка дрібного землеволодіння сприяли зростанню продуктивності та соціальної стабільності. Водночас формування чіткої соціальної структури – з імператором на вершині, чиновництвом як опорою державної влади та селянством як основою економіки – стало запорукою внутрішнього порядку. Таким чином, рання Хань заклала основу для формування класичної моделі китайської імперської державності.

Висновок до 1 розділу:

Підсумовуючи дослідження становлення та внутрішньої політики Ранньої Хань у період з 206 р. до н.е. по I ст. до н.е., необхідно констатувати, що цей етап став визначальним для формування класичного вигляду китайської цивілізації та її державності. Перемога Лю Бана над політичними суперниками та проголошення імперії Хань ознаменували не просто зміну династій, а початок глибокої трансформації методів управління величезними територіями. Головним досягненням початкового періоду стало успішне подолання наслідків кризи деспотичного режиму Цінь шляхом впровадження політики соціально-економічного компромісу. Використання моделі, що поєднувала жорстку централізацію (система округів і повітів) із вимушеною децентралізацією у формі удільних князівств, дозволило новому режиму завоювати лояльність регіональних еліт і забезпечити мир на перехідному етапі. Проте, як засвідчив подальший розвиток подій, така дуалістична структура містила в собі загрозу сепаратизму, що вимагало від наступних правителів, зокрема імператора У-ді, рішучих кроків для остаточної уніфікації владної вертикалі.

Ключовим чинником стабілізації імперії стала ідеологічна перебудова, яка виявилася у поступовому відході від радикального легізму на користь синкретичного конфуціанства. Саме в цей період було закладено фундамент меритократичної системи відбору кадрів, де знання канонічних текстів та високі моральні якості кандидата стали критеріями для призначення на державні посади. Створення Імператорської академії та впровадження системи рекомендацій «сяолян» дозволили сформувати новий соціальний прошарок освіченого чиновництва «ши», який став інтелектуальною та адміністративною опорою престолу, витісняючи родову аристократію. Це забезпечило високу професійність бюрократичного апарату та створило умови для тривалого інституційного виживання імперії, оскільки легітимність влади тепер базувалася не лише на силі, а й на етичних принципах конфуціанської гармонії та обов'язку правителя перед народом.

Економічна стратегія Ранньої Хань базувалася на принципі відновлення продуктивних сил через зниження податкового тиску та стимулювання приватного землеволодіння. Держава продемонструвала прагматичний підхід, поєднуючи підтримку фермерства з монополізацією стратегічних галузей, таких як виробництво солі, заліза та алкоголю. Запровадження єдиної монетної системи «у-чжу» та створення механізмів стабілізації цін («рівноважні офіси») свідчать про високий рівень розуміння ринкових процесів тогочасною елітою. Економічний підйом дозволив імперії не лише фінансувати масштабний державний апарат, а й перейти до активної зовнішньої експансії, забезпечивши матеріальну базу для захисту кордонів і розвитку трансконтинентальних торгових зв'язків.

Соціальна структура суспільства за Хань набула чіткої ієрархічності, проте вона не була абсолютно герметичною. Наявність певних механізмів соціальної мобільності через освіту та державну службу дозволяла інтегрувати талановитих представників нижчих верств до владної еліти, що зменшувало рівень соціальної напруги. Водночас зростання великого приватного землеволодіння та поширення орендних відносин наприкінці I ст. до н.е. створили передумови для майбутніх структурних криз, які намагався вирішити Ван Ман. Попри ці виклики, Ханьська держава зуміла виробити універсальну цивілізаційну матрицю, де політичний централізм, конфуціанська ідеологія та розвинена бюрократія стали невід'ємними атрибутами китайського імперського устрою на тисячоліття вперед. Становлення Ранньої Хань довело, що стабільність імперії залежить від балансу між державним контролем та економічною свободою, а також від здатності влади адаптувати ідеологічні доктрини до практичних потреб управління, що робить цей історичний досвід еталонним для подальшого розвитку східноазійського регіону.

РОЗДІЛ II. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТА РОЗШИРЕННЯ ВПЛИВУ ХАНЬ

2.1. Відносини з кочовими народами та розширення кордонів

Період ранньої династії Хань став визначальним у формуванні китайської зовнішньої політики, військової стратегії та геополітичного простору. Відновлення стабільності після занепаду династії Цінь дало змогу новій імперії спрямувати сили на забезпечення безпеки кордонів, насамперед на півночі та заході, де виникла постійна загроза з боку кочових об'єднань – передусім сюнну. Протистояння з кочовими племенами, встановлення дипломатичних зв'язків і територіальна експансія стали ключовими складниками політики Хань, що заклали основу міжнародного впливу Китаю на багато століть уперед.

Після занепаду Цінь північні степи Китаю були зайняті потужним об'єднанням кочових племен – сюнну, яких очолював шан'юй Маодунь. Вони становили реальну військову загрозу для імперії, здійснюючи набіги на прикордонні землі, грабуючи поселення та виводячи населення в полон. На відміну від розрізнених кочових груп попередніх епох, сюнну мали добре організовану військову структуру, єдине командування та ефективну кінноту, що робило їх небезпечним суперником осілого Китаю [1, с.14]. Перші імператори Хань, усвідомлюючи слабкість держави після громадянських війн, спробували уникнути прямого збройного конфлікту. Було запроваджено дипломатичну політику “хецінь” (мир через шлюб) – угоди, за якими імператорський двір одружував принцес на сюннуських правителях, надсилаючи їм дари, шовк, зерно та вино в обмін на обіцянку миру.

Імператор Као Цзу заявив про свою готовність надати сюнну необхідні їм продукти харчування та одяг, якщо вони припинять свої набіги. Вперше було укладено договір з цього приводу, який було скріплено шлюбом китайської принцеси з Мао Дуном. Це був перший міжнародний договір на Далекому Сході між двома незалежними державами, взаємно визнаними

рівними, і форми міжнародної дипломатії, розроблені в цей час, залишалися стандартними протягом наступної тисячі років. Угода поновлювалася при сходженні на престол кожного нового правителя, але ніколи повністю не дотримувалася жодною зі сторін. Потреби сунну зростали з розширенням їхньої імперії та зростаючою розкішшю їхнього двору; китайці, з іншого боку, хотіли давати якомога менше, і, безсумнівно, робили все можливе, щоб обдурити сунну [43]. Таким чином, незважаючи на договори, набіги сунну тривали. З поступовою консолідацією Китаю добровільна імміграція китайців до імперії сунну припинилася, і люди сунну фактично почали викрадати китайських підданих. Така політика мирного співіснування забезпечила Хань короткий перепочинок, але не розв'язала стратегічної проблеми безпеки [6].

Радикальні зміни у відносинах із кочовиками відбулися за імператора У-ді (141–87 рр. до н.е.), який відмовився від поступок і започаткував активну експансію. Його метою стало не лише забезпечення стабільності північних рубежів, а й розширення імперського впливу в Центральній Азії. У 133 р. до н.е. Хань розпочала масштабну серію воєн, що тривали кілька десятиліть. Найвідоміші полководці – Вей Цін та Хо Цюйбін – провели низку успішних походів, зруйнувавши військову інфраструктуру сунну та витіснивши їх із північного Китаю. Особливо важливими стали кампанії 129-119 рр. до н.е., які завершилися приєднанням стратегічного регіону Хесі (між Гуаньчжуном і Дуньхуаном). Контроль над ним дозволив Хань установити сухопутний зв'язок із Центральною Азією й почати освоєння майбутнього Шовкового шляху [9].

На щойно відвойованих землях було створено військово-адміністративні командерії: Цзюцюань, Дуньхуан, Чжан'є та Увей, що утворили «коридор Хесі». Тут зводили укріплення, караванні станції, склади, гарнізони, а також переселяли селян і втікачів із центральних провінцій. Для господарського забезпечення гарнізонів держава організувала систему військово-землеробських поселень (тунтянь), де солдати поєднували службу з

обробітком землі, створюючи самодостатню економіку прикордоння [19, с.11].

Імператор У-ді, відмовившись від суто оборонної політики, перейшов до активної експансії та значно розширив межі держави в усіх напрямках. За його правління імперія встановила контроль над Кореєю на сході, а ханські війська здійснили походи до Південного Китаю та на територію сучасного центрального В'єтнаму. У протистоянні з сюнну, У-ді розгорнув серію наступальних кампаній, унаслідок яких більшість їхніх політичних утворень було підкорено або знищено разом із їхніми правителями. Ханська армія не лише витіснила кочовиків з прикордонних районів, а й просунулася далеко на захід [42, с.162].

Одним із найважливіших етапів розширення політичного горизонту Хань стала місія Чжан Цяня (139–126 рр. до н.е.), відправленого імператором У-ді для встановлення союзів проти сюнну. Подорож Чжан Цяня відкрила китайцям географію Центральної Азії – Фергану, Бактрію, Парфію – і сприяла започаткуванню Шовкового шляху, що з'єднав Китай із Середземномор'ям. Дипломатичні місії Хань поступово перетворилися на постійні контакти з іноземними державами, розширивши сферу політичного впливу імперії далеко за межі традиційних китайських земель. Це стало початком зовнішньої політики “великої експансії” (да чжань чжэн), що поєднувала військову силу, торгівлю та дипломатію [18, с.182].

Паралельно з північними походами імперія активно розширювала свої володіння на південь і схід. У 111 р. до н.е. було підкорене царство Наньюе (сучасний Гуандун і північний В'єтнам), де створено кілька командерій, що закріпили китайський вплив у Південно-Східній Азії. Після серії кампаній під владу Хань потрапили також Мін'юе (південний Фуцзянь), Дянь (північний Юньнань) і ряд територій на узбережжі Південно-Китайського моря. У 108 р. до н.е. китайські війська підкорили північну частину Корейського півострова, створивши там чотири адміністративні округи, серед яких найвідоміша – Лелан із центром у Пхеньяні. Ці території мали стратегічне значення: вони

забезпечували контроль над морськими шляхами, нові джерела податків і сировини, а також поширювали китайську культуру та адміністративну систему серед місцевих народів [10, с. 125].

Розширення імперії вимагало не лише військових перемог, а й ефективного управління новими територіями. Хань запровадила систему імперських командерій із призначеними чиновниками, які підпорядковувалися безпосередньо центральному уряду. У прикордонних регіонах розміщувалися гарнізони, переселені селяни, ремісники та купці, що сприяло китаїзації нових земель. Крім того, імперія підтримувала дипломатичну рівновагу з племенами, які не входили до складу держави. Часто з ними встановлювалися торгові пункти, через які обмінювали товари – шовк, залізо, зерно – на коней, хутро й худобу. Така політика «умиротворення через торгівлю» дозволяла зміцнювати економічний вплив і поступово інтегрувати прикордонні народи в систему Хань [20, с.137].

Важливою складовою зовнішньої політики були дипломатичні місії та спеціальні емісари. Посольства династії Хань мали тимчасовий характер і створювалися для виконання конкретних завдань: укладення угод, встановлення союзів або збору інформації. Успіх таких місій значною мірою залежав від особистих якостей послів, їхнього знання ритуалів та здатності діяти в межах імперських інтересів [56, с.369].

У період династії Хань було сформовано особливий ритуал прийняття іноземних посольств, покликаний демонструвати залежне становище будь-якого правителя щодо ханьського імператора. Уся система церемоній представлення послів була вибудована так, щоб підкреслити підлеглість їхніх держав і принизити їхній статус. При імператорському дворі надзвичайну увагу приділяли точному дотриманню встановлених норм: ретельно контролювалося, щоб дипломатичні послання містили відповідні формули покори. У разі їх відсутності такі вислови навмисно додавалися китайськими чиновниками під час перекладу. Водночас послы китайського імператора в

інших державах, як офіційні представники «Сина Неба», не мали терпіти жодних проявів приниження [8, с.17].

Контроль за діяльністю чиновників імперії Хань, залучених до зовнішньої політики, здійснювали цензори та інспектори. Вони перевіряли дії воєначальників і прикордонних адміністраторів, фіксували зловживання та доповідали про невдачі військових кампаній. Навіть зовнішня експансія перебувала в межах суворого адміністративного контролю [36, с.90].

Розширення території в період ранньої Хань мало довготривалі наслідки. Імперія досягла свого максимального географічного розмаху: її кордони простягалися від Маньчжурії до В'єтнаму, від Східно-Китайського моря до Ферганської долини. Вперше Китай став не лише регіональною, а й євразійською державою, що контролювала ключові торговельні й дипломатичні шляхи. Водночас війни й утримання гарнізонів створювали значне навантаження на економіку [23]. Для фінансування походів уряд запровадив державні монополії та збільшив податки, що викликало соціальне напруження в центральних провінціях. Проте саме завдяки цим зусиллям імперія змогла забезпечити безпеку своїх північних і західних кордонів, встановити дипломатичні зв'язки з десятками народів і започаткувати перші форми міжнародної торгівлі.

Відносини ранньої Хань із кочовими народами та політика розширення кордонів визначили подальшу історію китайської цивілізації. Із пасивної оборонної стратегії держава перейшла до активної експансії та дипломатичної ініціативи, що зробило Китай центром міжцивілізаційних контактів Стародавнього Сходу. Успішні війни з сунну, приєднання південних і західних земель, створення військово-землеробських поселень і розвиток Шовкового шляху перетворили Хань на потужну імперію, яка поєднала економічну міць, військову силу та культурну місію. Саме в цей період Китай утвердив свій образ “Піднебесної держави” (Тянься) – центру світового порядку, що задає політичні, культурні й моральні орієнтири для народів усього азійського континенту.

2.2. Започаткування Великого Шовкового шляху та дипломатія

Період ранньої династії Хань став не лише часом внутрішньої консолідації Китаю, а й епохою виходу імперії на міжнародну арену. Саме тоді було закладено основи Великого Шовкового шляху – грандіозної системи торговельних, дипломатичних і культурних зв'язків, яка об'єднала Схід і Захід. Завдяки політичній далекоглядності імператора У-ді (141–87 рр. до н.е.) та зусиллям його дипломатів і воєначальників, Китай перетворився на активного суб'єкта міжнародних відносин, відкривши нову епоху у світовій історії. Після зміцнення внутрішньої стабільності й централізації влади династія Хань отримала змогу розширити зовнішньополітичний вплив. Основною проблемою для імперії залишалися кочові об'єднання сюнну, які контролювали північні та західні степи. Для забезпечення безпеки кордонів і пошуку нових союзників проти сюнну уряд Хань почав розвідку територій Центральної Азії. Імператор У-ді усвідомлював, що ізоляціоністська політика попередників обмежує економічний розвиток держави. Тому він прагнув налагодити дипломатичні відносини та торговельні зв'язки із далекими народами, особливо з тими, що могли стати контрбалансом кочовим загрозам. Саме з цієї потреби виникла перша велика зовнішньополітична ініціатива – місія Чжан Цяня, що стала відправною точкою формування Шовкового шляху [27, с.167].

У 138 р. до н.е. імператор У-ді направив посла Чжан Цяня до племені юечжі, які раніше зазнали поразки від сюнну й переселилися на захід. Метою місії було створення військово-політичного союзу проти кочовиків. Подорож Чжан Цяня стала однією з найвизначніших у стародавній історії: вона тривала понад десять років і охопила величезну територію від Ганьсу до Ферганської долини (сучасний Узбекистан), Бактрії (Афганістан) і Парфії (Іран). Хоча спроба створити союз із юечжі не вдалася, результати місії були надзвичайно важливими. Чжан Цянь уперше надав китайському двору детальну інформацію про географію, ресурси, народи й економіку Центральної Азії,

відкривши нові можливості для торгівлі та дипломатії. Його звіти переконали імператора У-ді в доцільності встановлення прямих контактів із західними країнами, що поклало початок Шовковому шляху [28, с.18].

На основі розвідки Чжан Цяня імперія Хань розпочала активне освоєння територій на заході. У 121–119 рр. до н.е. внаслідок військових походів полководців Вей Ціна та Хо Цюйбіна китайці витіснили сюнну з регіону Хесі (між річками Хуанхе й Дуньхуан). На цих землях були створені командерії Увей, Цзюцюань, Чжан'є та Дуньхуан, що стали ключовими пунктами майбутнього Шовкового шляху. Звідси каравани вирушали через оазиси Такла-Маканського басейну – Турфан, Хотан, Кашгар – далі до Фергани, Самарканда, Бактрії й далі до Ірану та Середземномор'я. Таким чином, Китай отримав надійний сухопутний коридор до Західного світу, а імперія перетворилася на один із центрів міжнародної торгівлі [33, с.187].

Велике значення для імперії Хань зіграв генеральний протектор західних регіонів Чжен Цзі. Він не тільки заспокоїв наступи чужоземних варварів, чітко проголосивши національний престиж, а й зібрав людей та захопив місто Доузі у Цзюйші. Його досягнення були численними, він заснував свою генеральну штаб-квартиру в центрі Західних регіонів, розташувавшись у місті Улей. Заспокоїв різні штати та покарав, привів їх до підпорядкування. Його обов'язком було діяти як захисник як Північного шляху [34, с.49].

Шовковий шлях мав не лише економічне, а й стратегічне значення: через нього держава контролювала рух товарів, інформації, дипломатичних місій і культурних впливів. Китай експортував шовк, залізо, лак, кераміку, папір, а імпортував коней, коштовності, дорогоцінні метали, скло, спеції та рослини, що були невідомі в Серединній державі. Передача товарів здійснювалася не лише через торговців, але й через дипломатів, розвідників та представників імперії [51].

Поширення торговельних контактів супроводжувалося розвитком дипломатії нового типу. Якщо попередні епохи характеризувалися переважно оборонними або васальними угодами, то Хань уперше сформувала активну

зовнішню політику, засновану на взаємному обміні, посольствах і культурній комунікації.

Після Чжан Цяня до регіону було відправлено низку послів, які укладали торговельні договори з державами Фергана (Даюань), Парфія, Давань, Кангюй, а також із народами Індії. Особливо важливим було встановлення відносин із Ферганою, звідки Китай отримував високопородних бойових коней – так званих «небесних скакунів», що мали величезне значення для кінноти в боротьбі з сунну [21, с.47].

Посольства супроводжувалися обміном дарами, що мало символічний характер і виражало рівноправність сторін. Так, Хань надсилала шовк, нефрит, золото та вироби з лаку, а взамін отримувала коштовності, коней, прянощі й ремісничі вироби. Через ці контакти до Китаю проникали нові знання – зокрема виноробство, люцерна, гранати, скло, а пізніше – і буддійські ідеї, які змінили духовну культуру імперії.

Для контролю над західними територіями було створено Протекторат над Західним краєм (Сиюй-духуфу) з центром у Дуньхуані, який здійснював адміністративну, військову й дипломатичну владу над союзними державами та племенами. Ця структура стала інституційною основою зовнішньої політики імперії Хань у Центральній Азії. Великий Шовковий шлях став не лише економічною артерією, а й механізмом глобальної комунікації. Через нього поширювалися ідеї, технології, мистецтво, релігії та стилі життя. Китайські винаходи – шовк, папір, компас, порох – поступово проникали до країн Заходу, тоді як із Індії та Середньої Азії в Китай прийшли буддизм, нові філософські погляди, медичні знання й архітектурні стилі [23].

Шовковий шлях був серією торговельних ланцюгових пунктів - ринків, оаз, міст-стоянок, де товари, ідеї та люди обмінювалися між собою поетапно, передаючись від одного осередку до іншого. Контакти відбувалися через мережу коротких шляхів і пунктів торгівлі, що з'єднувалися між собою, так кожен пункт ставав місцем обміну товарів і культур [48, с.82].

Шовковий шлях став символом космополітизму Ханьської імперії. На прикордонних станціях і торговельних центрах утворювалися поліетнічні громади, де співіснували китайці, согдійці, парфяни, індійці, скіфи та елліни. Це сприяло розвитку толерантності, дипломатичної гнучкості та формуванню багатошарового культурного простору.

Створення Шовкового шляху дало Хань низку переваг:

- Економічну – держава отримувала прибутки від податків, мит і контролю за торгівлею, що посилювало скарбницю й фінансувало військові кампанії.
- Політичну – імперія закріпила свій авторитет як головна сила Східної Азії, поширивши вплив на народи Центральної Азії.
- Ідеологічну – через дипломатію Хань утвердила образ «Піднебесної держави», яка не лише воює, а й об'єднує цивілізований світ під знаком миру, обміну й гармонії [50].

Шовковий шлях також слугував каналом поширення релігійних ідей, які поступово змінювали духовний ландшафт Східної Азії. У ханьський період ці процеси ще не набули завершеної форми, проте саме тоді було закладено передумови для проникнення до Китаю релігій, що виникли поза його межами. Особливе місце займає буддизм, який почав поширюватися з Індії через Центральну Азію до Китаю саме завдяки караванним шляхам. Буддистські ідеї проникали поступово, адаптуючись до місцевих вірувань і конфуціанської традиції. Окрім буддизму, через ці маршрути поширювалися також різноманітні культові практики, астрологічні знання та уявлення про сакральний порядок світу, що розширювало духовний горизонт ханьського суспільства [45, с.31].

Започаткування Великого Шовкового шляху стало однією з найважливіших подій у світовій історії. Завдяки поєднанню дипломатичної далекоглядності, військової сили та економічного прагматизму династія Хань заклала основу першої глобальної системи міжнародних зв'язків. Дипломатія перетворилася на інструмент мирного впливу, а торгівля – на засіб культурної

інтеграції. Шовковий шлях не лише збагатив економіку Китаю, а й зробив його цивілізаційним мостом між Сходом і Заходом, започаткувавши процеси культурного взаємообміну, які визначили розвиток Євразії протягом наступних двох тисячоліть.

Шовковий шлях являв собою ланцюг оазових держав, розташованих уздовж Таримської западини, які з'єднували внутрішні райони Китаю з Ферганою, Бактрією та далі з Іранським світом. Контроль над цими маршрутами означав безпеку західних кордонів імперії, можливість проєкції військової сили за межі Китаю, та збереження статусу Хань як центральної держави [39].

Зовнішньополітична діяльність Імперії Хань відзначалася активним розширенням територій і зміцненням міжнародного авторитету Китаю. Взаємини з кочовими народами, зокрема з конфедерацією Сяньну, стали визначальним фактором формування стратегії безпеки імперії. Хань поступово перейшла від політики компромісів до наступальної дипломатії та військових кампаній, що дозволило зміцнити контроль над північними й західними регіонами. Надзвичайно важливим здобутком стала організація Великого шовкового шляху, який поєднав Китай із Середньою Азією, Індією та Римом. Цей торговельний і культурний шлях перетворив імперію на центр міжнародного обміну, сприяючи не лише економічному зростанню, а й культурному взаємозбагаченню. Дипломатичні місії, започатковані в цей час, утвердили авторитет Хань як провідної держави Сходу, здатної впливати на регіональну політику через систему васальних і союзних відносин.

Висновок до 2 розділу:

Аналіз зовнішньої політики та територіальної експансії імперії Хань у період з II ст. до н.е. по I ст. н.е. дозволяє зробити висновок, що цей етап став

часом перетворення Китаю з регіональної держави на провідну євразійську потугу. Ключовим вектором зовнішньої активності стало розв'язання «проблеми сюнну», яка протягом десятиліть дестабілізувала північні кордони. Еволюція підходів ханьського двору — від пасивної та вимушеної дипломатії «хецінь» (миру через шлюб і дарунки) до стратегії прямого військового наступу за правління імператора У-ді — продемонструвала зростаючу економічну та адміністративну міцність імперії. Успішні кампанії видатних полководців Вей Ціна та Хо Цюйбіна не лише відсунули загрозу кочових набігів, а й дозволили Китаю вперше встановити стійкий контроль над стратегічно важливим коридором Хесі. Це відкрило шлях до системного освоєння Західного краю та заклало геополітичний фундамент для подальшого просування китайського впливу вглиб Центральної Азії.

Важливим інструментом закріплення на нових територіях стала унікальна система військово-землеробських поселень «тунтянь», яка дозволяла поєднувати оборонні функції з господарським освоєнням прикордоння. Створення Протекторату Західного краю (Сиюй-духуфу) засвідчило появу інституціалізованої зовнішньої політики, де військова присутність підкріплювалася адміністративним наглядом та дипломатичним маневруванням. Паралельна експансія на південь (підкорення Наньюе) та схід (створення командерій на Корейському півострові) завершила формування контурів «Великої Хань», перетворивши її на розгалужену імперську систему, що контролювала ключові морські та сухопутні артерії Східної Азії.

Центральною подією епохи, що мала глобальні історичні наслідки, стало відкриття Великого Шовкового шляху. Місія Чжан Цяня, яка спочатку планувалася як суто військово-дипломатичне доручення для пошуку союзників, переросла в масштабний цивілізаційний прорив. Завдяки цій ініціативі Китай подолав географічну ізоляцію, встановивши прямі контакти з Ферганою, Бактрією, Парфією та опосередковано — з Римською імперією. Шовковий шлях став не просто торговим маршрутом для експорту шовку, лаку та заліза, а й потужним каналом інтелектуального та культурного обміну.

Через нього до Китаю потрапили нові сільськогосподарські культури, високопородні коні («небесні скакуни»), технології та, що найважливіше, перші буддійські ідеї, які згодом докорінно змінили духовний ландшафт країни.

Дипломатія Ранньої Хань виробила специфічний етикет і ритуал, заснований на концепції «Піднебесної» (Тянься), де ханський імператор виступав як сакральний центр світового порядку. Система прийняття іноземних послів та обміну дарами слугувала інструментом м'якої сили, що утверджував культурну зверхність Китаю над «варварською» периферією. Водночас прагматизм ханських дипломатів дозволяв використовувати торгівлю як засіб умиротворення сусідніх племен, створюючи мережу економічної залежності від імперських товарів. Таким чином, зовнішня політика Ранньої Хань створила модель міжнародних відносин, яка на багато століть визначила домінуючу роль Китаю в Азії. Поєднання військової потуги, інноваційної логістики Шовкового шляху та ідеологічної концепції універсальної імперії дозволило династії Хань не лише розширити свої кордони до максимальних меж, а й сформувати єдиний цивілізаційний простір, що об'єднав різноманітні етноси та культури під егідою ханської адміністративної та культурної традиції.

РОЗДІЛ III. КРИЗА ТА ЗАНЕПАД ДИНАСТІЇ ХАНЬ (I СТ. Н.Е.)

3.1. Причини внутрішньої дестабілізації

Період I століття н.е. в історії Китаю став етапом глибокої політичної, соціально-економічної та морально-ідеологічної кризи, яка поступово привела до занепаду могутньої династії Хань. Попри значні досягнення у сфері державного управління, культури та науки, Ханьська імперія не змогла втримати стабільність, досягнуту в попередні століття. Внутрішня дестабілізація держави була зумовлена комплексом чинників – політичних, соціальних, економічних, адміністративних і моральних, що взаємодіяли та посилювали одне одного, підриваючи основи централізованої влади. Однією з головних причин занепаду династії стала криза імператорської влади. У період Східної (Пізньої) Хань (25–220 рр. н.е.) посилюється розрив між імператором та бюрократичним апаратом. Імператори дедалі частіше ставали фігурами, залежними від придворних угруповань – насамперед євнухів і впливових родин імператриць.

Євнухи, які спочатку виконували допоміжні функції при дворі, поступово перетворилися на самостійну політичну силу, що контролювала доступ до імператора, фінансові ресурси й призначення на ключові посади. У відповідь на це чиновники-конфуціанці, вихідці з освіченої верстви шеньши, організували опозиційний рух, відомий як «партія чесних». Їхня спроба протистояти корупції та свавілля євнухів призвела до політичних репресій – «справи партійних заборон» (166 і 169 рр. н.е.), які підірвали єдність правлячої еліти та зруйнували авторитет конфуціанських принципів управління. У результаті центральна влада втратила контроль над провінціями, а в регіонах почали формуватися військово-феодальні угруповання, що заклали основу майбутнього розпаду імперії [37].

Імперія, де імператор мав абсолютну владу і легітимність ґрунтувалася на ритуально-ідеологічній основі. Проте на пізньому етапі династії ця

ідеологічна конструкція розходилася з реальною здатністю влади централізовано контролювати провінції та війська. Імператорська влада уявлялася універсальною та непохитною, але фактично центр не міг ефективно контролювати регіони. Цей розрив створював ритуально-політичну кризу, бо об'єкт поклоніння (імператор) не міг реалізувати свій ідеальний образ на практиці [57, с.28].

Основою економічної могутності Хань була праця вільних селян, які сплачували податки та виконували трудові й військові повинності. Однак уже з I століття н.е. почався процес соціально-економічної поляризації. Великі землевласники – аристократи, чиновники та багаті купці – поступово скуповували селянські наділи, створюючи величезні латифундії. Селяни, не в змозі сплачувати високі податки та виконувати повинності, втрачали землю, ставали орендарями або борговими рабами [62]. Зростання кількості безземельних селян призвело до зниження виробництва, скорочення податкових надходжень і зростання соціальної напруги. Нерівномірний розподіл землі та багатства викликав серію локальних повстань, наймасштабнішим з яких стало повстання «жовтих пов'язок» (184 р. н.е.), очолене даоським проповідником Чжан Цзяо. Воно мало релігійно-соціальний характер і відображало глибоке розчарування селян у здатності держави забезпечити справедливість. Повстання, що охопило мільйони людей, показало безсилля центральної влади й продемонструвало системну кризу ханьського суспільства [64].

Поступова деградація державного апарату стала ще однією причиною внутрішньої дестабілізації. Система, заснована на принципах конфуціанської етики, у пізній період Хань перетворилася на інструмент самозбагачення чиновників. Посади продавалися за хабарі, адміністрація зловживала владою, а контроль із боку імператора ослаб. Бюрократичний апарат розрісся до надмірних масштабів, що створювало фінансовий тягар для держави. Водночас зростає роз'єднаність між центром і місцевими адміністраціями. У провінціях чиновники фактично діяли автономно, часто вступаючи у змови з

місцевими землевласниками. Така ситуація призвела до втрати ефективності державного управління та розпаду вертикалі влади, що раніше забезпечувала стабільність [1, с.13].

Тривалі війни на північному й західному напрямках, утримання прикордонних гарнізонів і розкіш двору спричинили перевантаження державного бюджету. Задля покриття витрат уряд підвищував податки й запроваджував нові збори. Це ще більше ускладнило становище селянства й сприяло поширенню боргової залежності. Крім того, держава втратила контроль над частиною державних монополій – на сіль, залізо та алкоголь, – які раніше були ключовим джерелом доходів. Через зловживання чиновників і корупцію фінансова система занепала, що призвело до інфляції, знецінення грошей і падіння довіри до центральної влади.

Економічні реформи, запроваджені за імператора У-ді, втратили ефективність у нових соціально-політичних умовах I століття н.е., а централізована економічна модель перестала відповідати потребам часу. Конфуціанська ідеологія, яка тривалий час служила духовним фундаментом імперії, поступово втратила свою моральну силу. Ідеї гармонії, підкорення та «божественного мандату Неба» більше не відповідали соціальним реаліям – наростанню нерівності, зловживанням чиновників і безсиллю імператора. На цьому тлі зростає вплив даосизму та народних релігійних рухів, які проповідували рівність, оновлення світу та «Небесний порядок». Даоські громади («жовті пов'язки», «п'ять мір рису») стали не лише духовними, а й політичними центрами спротиву, що підривали ідеологічну монополію держави [2, с.17].

Криза віри в легітимність імператорської влади підштовхнула народ до пошуку нових форм соціальної організації та моральних орієнтирів, що стало духовним підґрунтям для розпаду традиційної ханьської державності [5, с.131].

Не менш значущою була економічна дестабілізація, спричинена зростанням податкового тиску на селянство, концентрацією земель у руках

великих землевласників і занепадом дрібного землеволодіння. Соціальна нерівність загострювалася, а бідні верстви населення опинялися на межі виживання, що породжувало хвилі протестів і втрату лояльності до влади. Поглиблення економічної прірви між селянством та аристократією підривало господарську основу імперії, спричиняючи зниження продуктивності й посилення соціальної напруженості. Економічний тиск на селян відіграв значну роль у глибокому розпаді імперського порядку [44, с.264].

Причини внутрішньої дестабілізації династії Хань мали комплексний характер. Політична боротьба між імператорським двором, євнухами та конфуціанською бюрократією, посилення регіональних еліт, економічна поляризація суспільства, виснаження фінансів і моральна деградація правлячого класу поступово призвели до руйнування основ централізованої імперії. До середини II століття н.е. імперія Хань перетворилася на політично роздроблену державу, у якій влада імператора була номінальною, а реальна сила зосереджувалася в руках місцевих воєначальників [5, с.134]. Ці процеси заклали підґрунтя для остаточного розпаду імперії у 220 р. н.е., що поклало край чотирьохсотлітньому періоду ханьського панування та відкрило епоху воєн і політичної дезінтеграції – час Трьох царств (Сань-го). Внутрішня дестабілізація Імперії Хань стала результатом сукупності політичних, соціально-економічних і морально-ідеологічних чинників, які поступово підточували підвалини державної системи. Однією з головних причин кризи була надмірна концентрація влади в руках імператорського двору, де значний вплив здобули євнухи та придворна аристократія. Вони втручалися у діяльність урядових органів, що призводило до послаблення центральної влади, корупції й політичної боротьби між різними угрупованнями. Втрата контролю над провінціями створила умови для зловживань чиновників і регіональних магнатів, які фактично почали діяти самостійно.

3.2. Повстання «Жовтих пов'язок» та кінець імперії

Повстання «жовтих пов'язок» стало одним із наймасштабніших народних виступів періоду пізньої династії Хань, яке суттєво прискорило процес політичного занепаду імперії та остаточно підірвало авторитет центральної влади. Його виникнення було безпосереднім наслідком глибокої соціально-економічної, політичної та моральної кризи, що охопила Китай у II ст. н.е. Це була не ізольована подія, а як ключова частина загального процесу розвалу імперії Хань. Воно виступило одним із факторів, що підірвали ефективність центральної влади, на тлі чого зросли регіональні військові сили, з подальшим посиленням воєначальників [40, с.382].

У часи правління імператорів Хуань-ді та Лін-ді державний апарат втратив ефективність. Дезорганізація управління призвела до занепаду інфраструктури: іригаційні системи не ремонтувалися, греблі не відновлювалися, що спричинило часті розливи річки Хуанхе. Вона, перетворившись на «надземну річку», руйнувала поселення, знищувала врожаї й залишала сотні тисяч селян без засобів існування. Корупція та паразитизм чиновництва стали нормою політичного життя. Бюрократичний апарат перетворився на самодостатню касту, що привласнювала основну частину прибутків суспільства, послаблюючи економічну базу держави. Імператорська влада фактично залежала від придворних угруповань – насамперед євнухів та представників ученого прошарку, які боролися між собою за вплив при дворі. Малолітні імператори часто ставали маріонетками в руках цих груп, що посилювало політичну нестабільність [64].

Протистояння між двома головними силами двору – євнухами, пов'язаними із впливовими родинами великих землевласників, і «ученими» конфуціанцями, які репрезентували інтереси чиновницької бюрократії, переросло у відкрите протиборство. Так звана «партія чесних», виступаючи з позицій морального оновлення, звинувачувала євнухів у зловживаннях, продажності та підриві державних засад. Однак спроби реформ, зокрема

заколоти 166 і 169 рр. н.е., зазнали поразки. Євнухи відповіли масштабними репресіями: багатьох учених страчено або заслано, тисячі ув'язнено, а їхні твори знищено. Таким чином, інтелектуальна еліта, яка могла стати рушійною силою державного оновлення, була фізично знищена або усунена від політики. Паралельно зростала влада «сильних родин» у провінціях. Вони монополізували механізми добору чиновників, утверджували фактичну автономію своїх маєтків і перетворювали селян на залежних орендарів. Посилення регіональної знаті призвело до дезінтеграції бюрократичної системи та фактичного розпаду єдиної державної адміністрації [9].

Умови тривалої економічної депресії, безперервних стихійних лих і посилення податкового тиску спричинили загальне зубожіння селянства. Відсутність ефективного управління та свавілля місцевих чиновників створили ґрунт для формування опозиційних рухів. У таких умовах у 184 р. н.е. спалахнув масовий селянський рух, відомий як повстання «жовтих пов'язок» (хуанцзін чжи луань). Його очолив даоський проповідник Чжан Цзяо, який проголошував ідею «Небесного оновлення» й рівності всіх людей перед законом і природою. Повстання швидко поширилося по всій Північній і Центральній частинах Китаю, охопивши мільйони селян, ремісників і безземельних людей. Воно стало соціальним вибухом, що відображав глибоке невдоволення існуючим ладом і прагнення народу до радикальних змін.

Попри поразку повстанців, рух «жовтих пов'язок» мав далекосяжні наслідки. Він виявив вичерпання потенціалу ханьської державності, розкрив глибину соціального розколу та неспроможність центральної влади відновити порядок. Армії, створені для придушення повстання, невдовзі перетворилися на самостійні політичні сили, що зумовило військову феодалізацію та початок процесу розпаду імперії. Повстання «жовтих пов'язок» було не лише стихійним селянським виступом, а й симптомом системної кризи династії Хань – проявом глибоких суперечностей між владою, бюрократією та народом. Воно знаменувало завершення епохи централізованої імперії та

відкривало шлях до політичної роздробленості, яка згодом приведе Китай до епохи Трьох царств (Сань-го).

Підготовка до повстання «жовтих пов'язок» тривала близько десяти років і здійснювалася релігійною організацією даоського спрямування – секту Тайпіндао («Шлях Великого миру»). Її засновником і духовним керівником був Чжан Цзюе, харизматичний проповідник, цілитель і маг, який проголошував себе «Учителем Вищої чесноти» (Да-де ши). Його діяльність поєднувала риси релігійного реформатора, політичного лідера й месії, який обіцяв відновлення космічної гармонії та встановлення «царства справедливості». У центрі віровчення Тайпіндао лежала есхатологічна доктрина про зміну «Небесного порядку». Чжан Цзюе проголошував, що «Синє Небо» (символ династії Хань) наблизилось до свого кінця, і на його місце прийде «Жовте Небо» - нова ера Великого Добробуту (тайпін), у якій пануватимуть мир, рівність і духовна чистота. Згідно з його пророцтвом, вирішальний перелом мав відбутися 4 квітня 184 року, коли «Синє Небо загине, а Жовте Небо запанує» [15, с.15].

Образ «Жовтого Неба» символізував не лише новий світовий порядок, а й самого Чжан Цзюе, який поставав у ролі божественного посередника між людьми й космосом. Послідовники розглядали його як месію, покликаного звільнити людство від зла, несправедливості та страждань. Знак належності до руху – жовта пов'язка, яку прибічники Тайпіндао носили на голові, – стала символом духовного оновлення та єдності у боротьбі з імператорською владою. Чжан Цзюе створив розгалужену мережу проповідників, які діяли на всій території імперії, поширюючи його вчення серед широких верств населення. У восьми найбільш густонаселених провінціях, де проживало близько трьох чвертей населення країни, було засновано 36 центрів Тайпіндао, кожен із яких мав власну адміністративну й військову структуру [16, с.150].

Проповідь Чжан Цзюе мала соціально-утопічний характер: вона закликала до рівності, справедливості, відмови від насилля та визволення людей від страждань. Його послання зверталось до всіх верств населення –

незалежно від походження, статі чи соціального становища, що забезпечило рухові масову підтримку серед селян, ремісників і бідноти [29, с.18].

Послідовники проходили військову підготовку, організовували загони, що налічували близько 360 тисяч осіб. Таким чином, Тайпіндао із релігійної громади перетворилася на масову революційну організацію, здатну здійснити скоординоване повстання проти імперії Хань. Імператор Лін-ді отримував численні повідомлення про небезпечне зростання впливу секти. За свідченнями джерел, учення Тайпіндао охопило до двох третин населення імперії, однак уряд не наважився на рішучі дії, побоюючись масштабного соціального вибуху. Коріння руху проникло настільки глибоко, що навіть частина чиновників і військових симпатизувала його ідеалам [31, с.191].

План повстання, призначений на 4 квітня 184 року, було викрито зрадником, що змусило Чжан Цзюе змінити дату виступу. Його наказ про негайний початок бойових дій привів до блискавичного розгортання збройного конфлікту: вже через десять днів полум'я повстання охопило більшість провінцій Китаю. Повстанці нападали на урядові установи, знищували місцевих чиновників, які вважалися «втіленням зла Синього Неба», і закликали до встановлення «справедливого ладу». Їхня діяльність супроводжувалася масовими народними заворушеннями, під якими ховалися не лише релігійні, а й антифеодальні мотиви.

На самому початку повстання, у 184 році, Чжан Цзюе та його найближчі прибічники загинули, однак створений ними рух не припинив існування. Повстання набуло затяжного характеру й тривало ще два десятиліття, охоплюючи дедалі нові регіони. Влада зуміла придушити його лише у 204 році, коли війська під командуванням полководців Дун Чжо та Цао Цао ліквідували основні осередки спротиву. Проте навіть після поразки частина загонів перейшла до партизанських дій, що свідчило про глибоке вкорінення соціального невдоволення серед населення [22, с.75].

Повстання «жовтих пов'язок» стало кульмінацією внутрішньої кризи династії Хань. Воно поєднало релігійно-містичні ідеї з соціальним протестом,

трансформували віровчення Тайпіндао в політичну силу. Рух продемонстрував масове прагнення до справедливості, соціальної рівності та оновлення державного ладу, ставши водночас першим масштабним проявом народної самосвідомості у китайській історії. Поразка повстання не усунула його наслідків: центральна влада остаточно втратила контроль над провінціями, що призвело до подальшої феодалізації країни й розпаду імперії Хань. Таким чином, релігійно-соціальний рух під проводом Чжан Цзюе став не лише проявом духовного бунту проти старого порядку, а й рушійною силою історичного переходу від епохи централізованої імперії до періоду воєн і політичної роздробленості, відомого як епоха Трьох царств (Сань-го) [60].

Кінець правління династії Хань характеризувався глибокими внутрішніми суперечностями, які призвели до поступової дестабілізації політичної системи. Зростання впливу євнухів при дворі, зловживання владою чиновників, посилення соціальної нерівності та податковий тиск на селянство спричинили втрату довіри до центральної влади. Економічні труднощі, зокрема концентрація земель у руках великих землевласників, призвели до занепаду сільського господарства та послаблення імперії. Повстання «Жовтих пов'язок» (184 р. н.е.) стало кульмінацією народного невдоволення й символом кінця могутності Хань. Воно не лише підірвало політичну стабільність, але й спричинило розпад імперії на ворогуючі угруповання, що згодом призвело до епохи «Трьох царств». Таким чином, криза Хань була закономірним результатом внутрішніх протиріч і вичерпання потенціалу централізованої моделі управління, яка потребувала оновлення [61].

Перспективи подальшого вивчення історії Імперії Хань залишаються надзвичайно широкими та багатовимірними, адже ця епоха продовжує викликати інтерес не лише істориків, а й політологів, культурологів, економістів і філософів. Сучасні археологічні відкриття, розшифрування давніх текстів і розвиток міждисциплінарних підходів дозволяють глибше дослідити процеси, які визначили характер китайської цивілізації.

Перспективним напрямом є аналіз адміністративно-бюрократичної системи Хань як прообразу ефективного державного управління. Вивчення її принципів може дати важливі уроки для розуміння еволюції державної служби, механізмів влади та формування політичної культури у Східній Азії. Інший важливий напрям – дослідження зовнішньополітичних стратегій і дипломатії Хань у контексті міжнародних відносин давнього світу. Порівняльний аналіз дипломатичних практик, військової стратегії та економічної інтеграції дозволяє виявити історичні паралелі між античними імперіями Сходу та Заходу.

Не менш перспективним є вивчення культурного та економічного значення Великого шовкового шляху, який став основою для глобальних процесів обміну товарами, технологіями, знаннями та релігійними ідеями. Це дає змогу розглядати Хань як першу державу, що започаткувала елементи ранньої глобалізації. У перспективі актуальним залишається також аналіз причин занепаду імперії через призму сучасних теорій політичних криз і соціальної динаміки. Такий підхід дозволяє не лише осмислити історичні уроки Хань, а й зробити узагальнення про закономірності піднесення та падіння великих держав.

Отже, подальше дослідження імперії Хань відкриває широкі можливості для міждисциплінарного аналізу, сприяє кращому розумінню цивілізаційних процесів у стародавньому світі та допомагає осмислити витoki політичних і культурних моделей, які продовжують впливати на сучасний Китай і глобальну історію.

Висновок до 3 розділу:

Дослідження фінального етапу існування імперії Хань дозволяє стверджувати, що занепад цієї могутньої держави у I–II ст. н.е. не був раптовою подією, а став результатом тривалої системної ерозії політичних, соціально-економічних та ідеологічних інститутів. Головним деструктивним чинником у політичній сфері виявилася глибока криза центральної влади, спричинена втратою імператором ролі реального арбітра та концентрацією важелів управління в руках придворних клів — євнухів та родин імператриць. Це призвело до паралічу державної адміністрації та відсторонення від політики інтелектуальної еліти (верстви «ши»), чия спроба морального оновлення держави через «партію чесних» закінчилася трагічними репресіями. Втрата єдності правлячого класу та деградація конфуціанської етики служіння перетворили бюрократичний апарат на інструмент корупції, що остаточно підірвало легітимність династії в очах населення.

Соціально-економічний фундамент імперії був зруйнований через неконтрольовану концентрацію земельних ресурсів у руках «сильних домов» та аристократії. Процес поглинання селянських наділів великими латифундіями призвів до масового обезземелення основного платника податків, що спричинило фінансовий колапс скарбниці та зростання армії соціально незахищених «гостей» (ке) та орендарів. Поєднання податкового гніту зі стихійними лихами та неефективністю іригаційного менеджменту створило вибухонебезпечну суміш, яка трансформувалася у потужний ідеологічний спротив. У цьому контексті даоські секти, зокрема Тайпіндао, запропонували суспільству альтернативну візію світоустрою — концепцію «Жовтого Неба», яка обіцяла справедливість і рівність, що стало духовною базою для масової мобілізації народних мас.

Повстання «жовтих пов'язок» 184 р. н.е. стало точкою неповернення для ханьської державності. Хоча центральному уряду вдалося придушити збройний виступ ціною колосальних зусиль, наслідки цієї перемоги виявилися фатальними для єдності країни. Неспроможність центру самотужки впоратися

з масштабами бунту змусила владу делегувати військові повноваження регіональним намісникам. Це призвело до швидкої мілітаризації провінцій та появи амбітних воєначальників (таких як Цао Цао, Дун Чжо), для яких власні інтереси домінували над лояльністю престолу. Таким чином, придушення внутрішнього заколоту породило нову загрозу — військово-феодалний сепаратизм, який де-факто розчленував єдиний імперський простір задовго до офіційного зречення останнього імператора Хань у 220 р. н.е.

Отже, колапс імперії Хань став закономірним фіналом вичерпання потенціалу тієї моделі централізованого управління, яка була закладена на початку династії. Розрив між ідеальним образом «Сина Неба» та реальною неспроможністю влади гарантувати соціальну справедливість і захист підданих призвів до заміщення державного патріотизму регіональною або релігійною лояльністю. Занепад Хань позначив кінець цілої епохи класичної античності в Китаї та відкрив шлях до тривалого періоду політичної фрагментації епохи Трьох царств. Водночас, саме криза ханьського ладу заклала підвалини для майбутнього переосмислення методів імперського адміністрування та духовної трансформації суспільства, що залишається актуальним об'єктом для сучасних історичних та політологічних досліджень.

ВИСНОВОК

Комплексне дослідження історії становлення, розквіту та занепаду імперії Хань у період з 206 р. до н.е. по I ст. н.е. дозволяє сформулювати цілісне уявлення про цю епоху як про фундаментальний етап у розвитку китайської цивілізації. Результати роботи підтверджують, що саме в цей чотирьохсотрічний період було закладено базові параметри китайської державності, ідеології та соціальної структури, які залишалися релевантними протягом наступних двох тисячоліть. Династія Хань не просто успадкувала спадщину Цінь, а зуміла якісно трансформувати жорстку деспотичну модель у життєздатну імперську систему, засновану на синтезі адміністративного прагматизму та етичного гуманізму.

Перший етап дослідження, присвячений внутрішній політиці Ранньої Хань, засвідчив, що успіх нової династії став можливим завдяки гнучкості її засновника Лю Бана та його наступників. Перехід від «ціньської суворості» до політики соціального компромісу дозволив стабілізувати виснажену війнами країну. Ключовим досягненням внутрішньої трансформації стало впровадження конфуціанства як державної доктрини. Це рішення мало не лише морально-етичне, а й глибоке практичне значення: воно легітимізувало владу імператора як «Сина Неба» та створило підґрунтя для формування меритократичної бюрократії. Створення системи державного відбору кадрів через іспити та освіту дозволило замінити родову аристократію фаховим чиновництвом («ши»), що стало гарантом інституційної стійкості імперії. Економічні реформи, спрямовані на підтримку вільного селянства та державну монополію на стратегічні ресурси (сіль, залізо), забезпечили фінансовий фундамент для подальшої експансії.

Другий розділ роботи дозволив розкрити масштабність зовнішньополітичної стратегії Хань, яка перетворила Китай на глобального гравця стародавнього світу. Еволюція відносин із кочовими народами, насамперед із конфедерацією сюнну, продемонструвала перехід від пасивної оборони до активного наступу та дипломатичного домінування. Військові

кампанії імператора У-ді не лише забезпечили безпеку північних кордонів, а й радикально розширили територіальні межі імперії — від Корейського півострова на сході до Ферганської долини на заході та В'єтнаму на півдні. Найважливішим цивілізаційним здобутком цього періоду стало започаткування Великого Шовкового шляху. Місія Чжан Цяня та подальший розвиток торговельних коридорів через Центральну Азію вивели Китай із географічної ізоляції, започаткувавши процеси ранньої глобалізації. Шовковий шлях став унікальним механізмом обміну не лише товарами, а й технологіями, ідеями та релігійними вченнями, зокрема буддизмом, що збагатило інтелектуальний та культурний капітал Ханьської імперії.

Третій етап дослідження виявив закономірності кризи та остаточного розпаду ханьської моделі в I ст. н.е. Аналіз причин дестабілізації свідчить про те, що колапс імперії став результатом вичерпання внутрішнього ресурсу централізованої системи. Політична деградація імператорського двору, викликана боротьбою між євнухами та родинними кланами, призвела до паралічу управління. Соціально-економічна поляризація, спричинена поглинанням селянських земель «сильними домами», підірвала податкову базу та позбавила владу підтримки з боку народу. Повстання «жовтих пов'язок» 184 р. н.е., що базувалося на есхатологічних ідеях даосизму, стало символічним завершенням «мандату Неба» для династії Хань. Хоча повстання було придушене, воно запустило незворотний процес військової феодалізації та регіонального сепаратизму, що зрештою призвело до розпаду єдиної держави на Три царства.

Підбиваючи загальні підсумки, можна стверджувати, що імперія Хань виконала свою історичну місію формування єдиної китайської ідентичності. Незважаючи на політичний крах династії, створена нею «матриця» держави — з централізованою бюрократією, конфуціанською ідеологією, єдиною письмовою культурою та розгалуженими зовнішніми зв'язками — виявилася сильнішою за саму імперію. Досвід Хань у сфері поєднання державного регулювання з економічною ініціативою, використання м'якої сили в

дипломатії та меритократичного підходу до формування еліти залишається актуальним об'єктом для сучасного наукового осмислення.

Історія Хань продемонструвала, що життєздатність великої держави залежить від здатності влади підтримувати баланс між інтересами еліти та потребами народу, а також від ефективності ідеологічних механізмів, що об'єднують суспільство. Ця епоха залишила по собі не лише величезну територію, а й саму назву народу — «ханьці», що підкреслює неперервність цивілізаційного коду, викарбуваного за часів правління Великої династії. Подальше вивчення ханьської спадщини через призму археологічних знахідок та новітніх методів аналізу текстів обіцяє відкрити ще глибші пласти розуміння того, як формувалася політична та культурна мапа не лише Китаю, а й усієї Євразії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баталов О.А. Імперія як тип соціально-історичної організації. Diss. Харківський національний університет ім. В. Н Каразіна. Харків, 2010. С. 13-27.
2. Бедрій М. М. Правові звичаї Стародавнього Китаю: деякі аспекти регулювання суспільних відносин. Часопис Київського університету права. 2015. С. 15-18.
3. Білик В. А. Історія первісних спільнот та стародавніх цивілізацій Азії та Африки : методичні рекомендації для здобувачів освіти спеціальності 014 – Середня освіта (Історія та громадянська освіта) освітньо-професійної програми «Середня освіта. Історія та громадянська освіта» / Волинський національний університет імені Лесі Українки, факультет історії, політології та національної безпеки, кафедра всесвітньої історії. Луцьк, 2025. 70 с.
4. Бойченко О. І. Класичні вчення про державу в філософії Китаю періоду Чжань Го: Монографія. О. І. Бойченко. К.: Видавництво ПП "Люксар", 2011. 208 с.
5. Булик М. Міжнародні відносини та зовнішня політика Китаю в історичній ретроспективі: навч. посібник. 2019. С. 131-135.
6. Величко В. Деякі особливості «місцевих хронік» як джерел з економічної історії Китаю. VIII наукова конференція Китайська цивілізація: традиції та сучасність. – Київ, 14 листопада 2014 р. URL: <http://sinologist.com.ua/wp-content/uploads/2016/03/%D0%92%>
7. Величко В. Системи управління регіонами в Давньому Китаї: досвід історичного моделювання / В. Величко // Китаєзнавчі дослідження. – 2011. Т. 1. С. 78-87.
8. Гольцов А. Г. Геополітика імперії Хань. Китайська цивілізація: традиції та сучасність : матеріали XVI міжнародної наукової конференції, 30 листопада 2022 р. – м. Київ. – Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 16-19.

9. Захід і Китай: три ери [Електронний ресурс]. Економічна правда. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2012/12/3/348288/>.
10. Капранов С. В. Специфіка інтелектуальної діяльності давньокитайських філософів-чжуцзи (за деякими ранніми джерелами). Схід і діалог цивілізацій. Київ, 2012. С. 125–133.
11. Кірносорова Н. А. Етапи розвитку граматології в Китаї: від династії Хань до сучасності. Східний світ. 2011. С. 195-203.
12. Кожолянюк О. Розвиток медичних знань у Стародавньому Китаї в епоху перших централізованих імперій. Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. 2024. С. 78-86.
13. Кочубей Ю. Сходознавство в Україні: сучасний стан і проблеми розвитку. Ю. Кочубей. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2008. Вип. 45. С. 5–9.
14. Кошовий С. А. Нові джерела з історії держави Цінь доби Чжаньго. С. А. Кошовий. Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 90-річчю з дня народження проф. В. М. Бейліса. Луганськ, 2013. С. 123–127.
15. Кошовий С. Діяльність Сяо гуна, правителя царства Цінь / С. Кошовий // Китаєзнавчі дослідження. 2012. Т. 2. С. 12–16.
16. Кошовий С. До питання послідовників Шан Яна. С. Кошовий. Етнічна історія народів Європи. 2013. Вип. 39. С. 149–150.
17. Кошовий С. Періодизація періоду Чжаньго: дискусійні питання / С. Кошовий. Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 43. С. 137–141.
18. Кошовий С. Писемна пам'ятка «Шан цзюнь шу» як історичне джерело / С. Кошовий. Етнічна історія народів Європи. 2015. Вип. 46. С. 181–188.
19. Кошовий С. Реформи Шан Яна та минуле держави Цінь: тлумачення Лейденської синологічної школи. Китаєзнавчі дослідження. 2015. № 1-2. С. 11–18.
20. Кошовий С. Шан Ян і його концепція держави. Етнічна історія народів

- Європи. 2015. Вип. 45. С. 137–148.
21. Лесняк С. Види союзів у Давньому Китаї. Стратегічні принципи їх побудови і руйнування. На прикладі першого періоду доби Воюючих Держав. С. Лесняк. Китайська цивілізація: традиції та сучасність : зб. статей. Київ, 2005. 111 с. С. 38–47.
 22. Лиман, С. Озброєння та військова організація армії хунну в епоху правління імператора Моде. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2015. С. 57-75.
 23. Лубський В. І. Релігієзнавство [Електронний ресурс]. В. І. Лубський,, В. І. Теремко, М. В. Лубська. Київ : Академвидав. 2003. Режим доступу: <https://buklib.net/books/22039/>
 24. Поплавська А. Особливості становлення та розвитку інституту гостинності. Питання культурології. 2018. С. 55-64.
 25. Рухи протесту: спроби протистояння домінуючим ідеологіям [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. 2017. Режим доступу до ресурсу: <https://tyzhden.ua/Columns/50/182339>
 26. Ткачук Д. М. Особливості військового мистецтва стародавнього Китаю (за трактатом Сунь-цзи «Військове мистецтво»). Історіосфера: матеріали Чотирнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Одеса : Університет Ушинського, 5–6 квітня 2019. С. 98-106.
 27. Утвенко В. В. Особливості формування бюрократичного апарату у Стародавньому Китаї. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2020. 167 с.
 28. Хавроненко В. Д. Освітня система імператорського Китаю як ключовий здобуток конфуціанства. ВНТУ, 2020. С. 15-27.
 29. Чжоу Сяо. Дослідження розвитку мистецтва нефритових виробів за часів династії Тан: історія, етнографія, типологія. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2023. С. 17-23.

30. Щербаков Я. Класична лексикографічна традиція Китаю. Collection of scientific papers «SCIENTIA» February 24, 2023; Singapore, Singapore 2023. С. 188-190.
31. Ян Цзе. Коротка історія ісинської кераміки Цзи Ша XVI–XX ст. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2018. С. 191-201.
32. Ярусова Т. А., Захожай З. В. Китай на початку свого розвитку. Наукові розробки молоді на сучасному етапі. КНУТД, 2016. С. 33-38.
33. Яценко Б. П., Чичкань А. І. Регіон Східна Азія: геополітичні особливості. Географія та туризм. 2014. С. 187-195.
34. A Study of the History of the Relationship Between the Western and Eastern Han, Wei, Jin, Northern and Southern Dynasties and the Western Regions. Sino-Platonic Papers Number 173. 2006. 166 p.
35. Ban G. Book of Han: Records of Emperors. The Project Gutenberg eBook of 漢書. 2007. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/23841/pg23841-images.html>
36. Bielenstein H. The bureaucracy of Han times. Cambridge University Press. 1980. 262 p.
37. China's Silk Road History and Culture. UNESCO Silk Roads Programme URL: <https://en.unesco.org/silkroad>
38. Confucianism and Governance in the Han Empire. Oxford Reference. URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803095901362>
39. Crespigny R. A Biographical Dictionary of Later Han to the Three Kingdoms (23-220 AD). BRILL. 2006. 1348 p.
40. Crespigny R. Fire Over Luoyang A History of The Later Han Dynasty. Brill. 2016. 579 p.
41. Denecke W. The Dynamics of Masters Literature Early Chinese Thought from Confucius to Han Feizi. Harvard University Asia Center. 2010. 370 p.
42. Di Cosmo N. Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History. Cambridge University Press. 2002. 369 p.

43. Eberhard W. History of China. University of California Press. 1969. URL: <https://www.gutenberg.org/files/17695/17695-h/17695-h.htm>
44. Ebrey P. B. The Cambridge Illustrated History of China. Cambridge University Press. 2010. 384 p.
45. Frankopan P. The Silk Roads: A New History of the World. Knopf Doubleday Publishing Group. 2016. 672 p.
46. Han Dynasty – Ancient China's Golden Age. National Geographic Society URL: <https://education.nationalgeographic.org/resource/han-dynasty/>
47. Han Dynasty (206 BCE–220 CE). Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/Han-dynasty>
48. Hansen V. The Silk Road: A New History. Oxford University Press. 2015. 304 p.
49. Hardy G., Kinney A. B. The establishment of the Han empire and imperial China. Westport, Conn.: Greenwood Press. 2005. 170 p.
50. Hendrichske B. The Concept of inherited evil in the Taiping Jing. In: East Asian History Nr. 2, 1991, ISSN 1036-6008
51. Hill J. E. Through the Jade Gate to Rome: A Study of the Silk Routes During the Later Han Dynasty 1st to 2nd Centuries CE: an Annotated Translation of the Chronicle on the 'Western Regions' in the Hou Hanshu. BookSurge Publishing. 2009. 689 p.
52. Hsu H. Han Agriculture: The Formation of Early Chinese Agrarian Economy. University of Washington Press. 1980. 377 p.
53. Kość A. Starożytne kodyfikacje prawa chińskiego a współczesna kultura prawna / Antoni Kość // Starożytne kodyfikacje prawa red. Antoni Debiński. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2000. S. 75.
54. Lewis M. E. The Early Chinese Empires: Qin and Han. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press. 2007. 321 p.
55. Liu X. The Silk Road in world history. Oxford University Press. 2010. 154 p.
56. Loewe M. The Men Who Governed Han China. Brill. 2004. 683 p.
57. Pines Y. Envisioning Eternal Empire. University of Hawaii Press. 2009. 311 p.

58. Pines Y. The Everlasting Empire: The Political Culture of Ancient China and Its Imperial Legacy. Princeton University Press. 2012. 256 p.
59. Silk Road Trade during the Han Dynasty // Smithsonian Center for Folklife and Cultural Heritage URL: <https://folkways.si.edu/silk-road-trade-han-dynasty>
60. The Han Dynasty of China (202 BCE–220 CE). World History Encyclopedia. URL: https://www.worldhistory.org/Han_Dynasty/
61. The Han Empire's Economy and Society. Ancient History Encyclopedia Archive (World History Archive). URL: <https://www.worldhistory.org/article/1018/economy-and-society-of-the-han-empire/>
62. The Rise and Fall of the Han Dynasty // History.com. URL: <https://www.history.com/topics/ancient-china/han-dynasty>
63. The Silk Road and the Expansion of the Han Empire // Asia for Educators, Columbia University URL: https://afe.easia.columbia.edu/special/china_1750_silk_road.htm
64. The Yellow Turban Rebellion (184–205 CE). Ancient Origins. URL: <https://www.ancient-origins.net/history-famous-people/yellow-turban-rebellion-0014386>
65. Twitchett D., Loewe M. (Hrsg.): The Cambridge History of China. Volume 1: The Ch'in and Han Empires, 221 BC-AD 220. Cambridge University Press, Cambridge u. a. 1986, ISBN 0-521-21447-5.